

151. évfolyam (2017) | 2. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Csukovits Enikő, Eiler Ferenc, Hegedűs István,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
151. évfolyam 2017. 2. szám

Szerkesztőbizottság:
Voitech Dangl, Robert John Weston Evans, Fodor Pál, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Kövér György, Orosz István,
Pál Judit, Pálffy Géza, Rainer M. János, Romsics Ignác, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Bácsatyai Dániel</i> : A 13. századi francia–magyar kapcsolatok néhány kérdése	237
<i>Borbély Zoltán</i> : Homonnai Drugeth (III.) György hűtlenségi pere (1600–1603)	279
<i>Tóth-Barbalics Veronika</i> : A magyar főrendiház választott tagjai	311
<i>Bartha Ákos</i> : A fajvédő párttól a nemzeti radikalizmusig. Bajcsy-Zsilinszky Endre pályaképe 1926 és 1931 között. I. rész	355

KÖZLEMÉNYEK

<i>Devescovi Balázs</i> : Eötvös József svábhegyi nyaralóhelye: az Eötvös-villa és a Karthausi-lak.....	387
<i>Tamás Ágnes</i> : Karikatúrák a propaganda szolgálatában (1939–1944)	407

KRITIKA

<i>Ignác Károly</i> : A korrektívumok és jelöltajánlás kérdése a Horthy-korszak választási rendszerében. Hozzászólás Hollósi Gábor: Az 1937. évi választójogi novella című közleményéhez.....	443
---	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Enikő Buzási – Géza Pálffy</i> : Augsburg – Wien – München – Innsbruck. Die frühesten Darstellungen der Stephanskronen und die Entstehung der Exemplare des Ehrenspiegels des Hauses Österreich (<i>Németh S. Katalin</i>).....	451
Ifj. Bertényi Iván (szerk.): Törvény, jog, igazság – Széll Kálmán életműve (<i>Ordasi Ágnes</i>)	454
Gyenesei József (szerk.): Háttérországban – Kecskemét az I. világháború idején (<i>Fóris Ákos</i>)	458

<i>Tóth Imre</i> : Egy polgári arisztokrata. Kánya Kálmán 1869–1945 (<i>Joó András</i>)	460
Hornyák Árpád (szerk.): A Horthy-korszak Magyarország jugoszláv szemmel. Délszláv levéltári források Magyarországról 1919–1941 (<i>Hamerli Petra</i>)	464
<i>Ablonczy Balázs</i> : Keletre magyar! A magyar turanizmus története (<i>Ungváry Krisztián</i>)	468
<i>Arday Lajos</i> : Nemzetállamok és kisebbségek. Történelem és identitás Közép-Európában (<i>Izsák Lajos</i>)	472

Tamás Ágnes

KARIKATÚRÁK A PROPAGANDA SZOLGÁLATÁBAN (1939–1944)*

A két világháború között mind Magyarországon, mind pedig Németországban elterjedt az a nézet, hogy a Nagy Háborút nem a csatatéren, hanem a sajtó- és propaganda-hadjáratok területén veszítették el a központi hatalmak. Adolf Hitler a rosszul szervezett (sajtó)propagandán kívül magukat a vicclapokat is bírálta, őket is hibáztatva a vereségért.¹ Az első világháború alatt és után – a propaganda hatásának kortárs vizsgálatával párhuzamosan – vált bevetté az az álláspont, amit Hitler vádjai is tükröznek, nevezetesen hogy a sajtó kiemelkedően nagy hatást gyakorolt az emberekre a háború alatt.² Sokan hittek abban, hogy a megfelelően alkalmazott propagandával lehetett csak megnyerni a Nagy Háborút, amiből azt a következtetést vonták le, hogy egy újabb háborúban hatásosabb propagandával diadalt lehet majd aratni az ellenség felett. Mai ismereteink ezzel szemben arról tanúskodnak, hogy az emberi agy információfeldolgozása jelentősen korlátozottabb, mint ahogy azt a kortársak vélték a 20. század első évtizedeiben, s nincs olyan direkt összefüggés a propagandaképek és hatásuk között, mint amelyet korábban feltételeztek, mivel a szemlélő előzetes tudása, egy téma iránti attitűdje is befolyásolja a képek értelmezését, nem csupán a vizuális elemek.³ Az első világháború alatt és után a sajtó propagandahatásának tanulmányozása közben karikatúragyűjteményeket tettek közzé, amivel ugyancsak a propaganda hatékonyságát kívánták demonstrálni. Ez a tudományos igényű lelkesedés e grafikus műfaj iránt már nem jellemezte a második

* A tanulmány az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok – OTKA PD 109069 számú pályázat keretében készült. Ezúton köszönöm Heinermann Péternek az újvidéki Matica Srpska Könyvtárban nyújtott segítségét, és Hajdú Attila közreműködését a latin nyelvű képaláírások fordításában. Köszönettel tartozom Vörös Boldizsárnak, amiért felhívta figyelmemet a Drótkéfe című lapra.

¹ *Adolf Hitler: Mein Kampf.* München 1943. 198.

² Külföldi munkák közül lásd *Harold D. Lasswell: Propaganda Technique in World War I.* London 1927.; hazai írás például *Dr. Gesztesi Gyula: A magyarság a világsajtóban.* Magyar sajtópolitika. Bp. 1918.

³ *Sipos Balázs: Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban: politika- és társadalomtörténeti vázlat.* Bp. 2011. 43–52.; *Robert Sekuler – Randolph Blake: Észlelés.* Bp. 2004. (különösen Tudás és észlelés. 491–493.).

világháború időszakát, ekkorra ugyanis szinte természetessé vált, hogy a propaganda irányítói művészeket is alkalmaztak.⁴

Az elemzés forrásai

Az ellenségről sugallt, vagy kialakítani kívánt képet a következőkben karikatúrákon keresztül elemezzük, 1939 és 1944 között megjelent műveken.⁵ Ma már evidenciának számít, hogy a grafikus műfajok, mint a karikatúra vagy az illusztrált röplap igen alkalmasak ellenségképek generálására, terjesztésére, mert széles társadalmi rétegekhez eljuthatnak, a vizuális elemek pedig gyorsabban dekódolhatók és ráadásul figyelemfelkeltőbbek, mint a szövegek.⁶ Az analízis forrásául elsősorban egy magyar (ekkor már szélső) jobboldali politikai napilap, a *Magyarság* (1939–1944) és egy náci ideológiát hirdető vicclap, a berlini *Kladderadatsch* (1939–1944) karikatúrái szolgálnak. A *Magyarság* alkalmas az összehasonlításra, mivel napilap léte rendszeresen közölt karikatúrákat, de bevonjuk az elemzésbe a háború alatt életre hívott vicclap, a *Drótkefe* képeit is. Stílusában, vizuális eszköztárában a *Magyarság*éhoz hasonló képeket közölt ez a szélsőjobboldali, antiszemita élclap is, amelyet 1940–1944-ig forgathattak az olvasók. Az elemzést tovább színesíti a nem a központi hatalmak oldalán álló jugoszláviai *Ošišani jež*, mely az ország megszállásáig szórakoztathatott (1939–1941), és a romániai magyar *Flekken* (1942–1944)

⁴ Első világháborús kortárs kiadványok például *Ernst Schulz-Besser*: Die Karikatur im 1. Weltkrieg. Leipzig 1918.; *Wilhelm Schuster*: Witz und Satire. Der Humor im Weltkrieg. Sammlung auserwählter zeitgenössischer Kriegs-Zornbilder. Mainz 1915.; *Eduard Fuchs*: Der Weltkrieg in der Karikatur. Bd. 1: Bis zum Vorabend des Weltkriegs. München 1916. Később publikált elemzések, gyűjtemények a második világháború időszakából is rendelkezésünkre állnak, de kisebb számban, mint ahány a nagy háborús torzrajzokról napvilágot látott. Második világháborús karikatúrákat mutat be *Roy Douglas*: The World War, 1939–1943. The Cartoonists' Vision. London–New York 1990. (A címben megjelölt évszámtól eltérően a szerző 1945-ig válogatott karikatúrákat elsősorban brit, amerikai, francia és szovjet rajzolóktól.) A második világháború eseményeit karikatúrákon kronologikusan bemutatja *Christopher Tiffney*: World War II in 100 Cartoons. Sparkford 2009.; *Mark Bryant*: World War II in Cartoons. New York 1989.

⁵ Az ellenségképről lásd *Reinhart Koselleck*: Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája. Bp. 1997.; *Reinhart Koselleck*: Ellenségfogalmak. In: Az ellenség neve. Szerk. Szabó Márton. Bp. 1998. 12–23.

⁶ Koselleck a karikatúráknak tulajdonítja, hogy a sztereotípiák megismételhetővé váltak. *Koselleck, R.*: Ellenségfogalmak i. m. 15.

karikatúráinak felvillantása.⁷ A magyar vicclapok között nem találunk a hosszú tradíciókkal rendelkező *Kladderadatsch*hoz hasonlót (első példányát 1848-ban adták ki), hiszen a nagymúltú *Borsszem Jankó* nem jelent meg 1938 után, s majd ismét évtizedeken keresztül megjelenő vicclapot csak a háború utolsó éveiben alapítottak (*Ludas Matyi*), de már egy gyökeresen átalakult politikai környezetben. A *Magyarság* szerkesztői az utolsó évben gyakran átvettek a *Kladderadatsch*tól ötleteket, sőt olykor magát a karikatúrát is publikálták – az eredeti szignó nélkül –, ami még inkább indokoltá tette a német élclap bevonását az elemzésbe. Ily módon ugyanis képet alkothatunk arról is, hogy milyen mértékben jelentettek meg önálló gúnyrajzokat a nem németországi sajtótermékek egy olyan országban, ahol szigorú cenzúra és erőteljes külföldi nyomás érvényesült.⁸

A *Kladderadatsch* gúnyrajzainak stílusát néhány alkotó határozta meg, közülük a legjelentősebb Arthur Johnson volt, aki mindkét világháborút „végigrajzolta”. A második világháború propagandaképeit meggyőződéses fasisztaként készítette, s karikatúráin szinte tökélyre fejlesztette az emberi alakok eltorzításának művészetét. A többi élclap is élt ezzel az eszközzel, de korántsem olyan mértékben, mint Johnson. A *Magyarság*ba és a *Drótkéfe*be viszont már nem rajzoltak azok a kiemelkedő művészek, akik a korábbi évtizedek magyar vicclapjainak arculatát meghatározták, így a gúnyrajzok művészi kivitelezése, komplexitása elmaradt mind a korábbi magyar torzrajzokétól, mind pedig a *Kladderadatsch*ban publikált hasonló stílusú képektől. Az *Ošišani* ježben a *Kladderadatsch*éhoz hasonló típusú képek láttak napvilágot – gyakran magasabb művészi színvonalon, mint a magyar nyelvű lapokban.⁹

⁷ A lapok megjelenési helyei: *Kladderadatsch* (Berlin), *Magyarság* (Budapest), *Drótkéfe* (Budapest), *Flecken* (Marosvásárhely), *Ošišani jež* (Belgrád). A *Kladderadatsch* kiadóhivatala az utolsó szám végén (1944. szept. 3.) közölte, hogy a lap megjelenését beszüntetik, hogy így is segítsék a háborús erőfeszítéseket. A *Drótkéfe* szerkesztősége már 1940-ben utalt a papírhíányra, illetve az abból következő drágaságra, ami megnehezítette a lapkiadást: „A papír drágulására való tekintettel, versek tömeges beküldésének szíves mellőzését kérjük. [...] Rövidebb lélegzetű költemények telefonon is leadhatók a központi sóhivatal 5-ös számú mellékállomásán.” *Drótkéfe*, 1940. ápr. 12. 12.

⁸ A karikatúrák átvételét magyarázza, hogy Magyarország német megszállását követően azonnal megkezdődött a magyar sajtó „gleichschaltolása” (1944. március – április). Ezt megelőzően is előfordult, hogy áttemeltek egy-egy rajzot a német vicclapból, de ezt követően rendszeressé vált ez a gyakorlat. *Vásárhelyi Miklós*: Sajtócenzúra, 1939–1944. In: *Nem engedélyezem! A cenzúra bizottság dossziéjából*. Szerk. Márkus László – Szinai Mikós – Vásárhelyi Miklós. Bp. 1975. 40–43.

⁹ 1937-ben – visszatekintve a 19. századi karikatúrákra – Hans-Hermann Schwalbe disszertációjában megjegyzi, hogy a művész nem nélkülözhető a hatásos karikatúrák elkészítéséhez, azonban a művészi jelleg igen. A túlzott mértékű művészi igény a gúnyrajz publicisztikai funkcióját tekintve kifejezetten hátrányos is lehet, főként, ha azt olvasóközönsége (már) nem érti, értékeli. Idézi

A háborús időszakból származó gúnyképek – mint ahogy a politikai karikatúra általában – igen érzékenyen reagáltak a politikai vagy katonai eseményekre, persze a propagandacélok és a cenzúra szabta szűk keretek között. A karikatúrákat nem kronológiai sorrendben vizsgáljuk, mert nem az a célunk, hogy a jól ismert háborús eseményeket illusztráljuk, hanem hogy az ellenfél kigúnyolásának eszközeit bemutassuk. A szimbólumokat, motívumokat és az „ellenség” kigúnyolásának módszereit az élciklapokban megjelent torzképeken hasonlítjuk össze, reflektálva az első világháborús karikatúrák elemzésének eredményeire, mivel ezek minden bizonnyal előképként szolgáltak a rajzolóknak számára.¹⁰ Az összehasonlítást a következő szempontokat követve végezzük: 1. Önkép, önreprezentáció: a szélsőjobb oldali jelképek térhódítása, 2. Magyarországi revízió és a kisantant országai, 3. Ókori és bibliai történetek új köntösben, 4. Emberarcú ellenség – animizált ellenség, 5. A „főellenség” nyomában, 6. Civilizáció versus barbarizmus, 7. Az egyetemes ellenség: a zsidóság.

Mielőtt szemügyre vesszük a torzrajzok szimbólumait, motívumait, tekintsük át, hogy a két, a teljes időszakban megjelent újságba milyen gyakran került karikatúra a háborúról.¹¹

1. táblázat Karikatúrák, képsorozatok száma a második világháború időszakában

	Magyarság	Kladderadatsch
1939. szept. – dec.	9	138
1940	90	505
1941	120	485
1942	59	423
1943	33	371
1944	43	242
Összesen	354	2164

Forrás: Magyarság, Kladderadatsch (1939–1944)

Angelika Plum: Die Karikatur im Spannungsfeld von Kunstgeschichte und Politikwissenschaft. Eine ikonologische Untersuchung zu Feindbildern in Karikaturen. Aachen 1998. 72.

¹⁰ Az első világháború karikatúráinak elemzését lásd *Tamás Ágnes:* Vizuális percepciók a Nagy Háborúról a hatalom szűrőin keresztül. A Borsszem Jankó, a Figaro és a Kladderadatsch rajzainak elemzése. Aetas 29. (2014) 3. sz. 59–77.

¹¹ A karikatúrák számának jelentős különbségét magyarázza, hogy a Kladderadatsch nagyobb terjedelemben látott napvilágot, mint a többi lap, illetve hogy a Magyarországon általában egy karikatúra jelent meg naponta, de nem is minden nap. A Flekken a hazai és a kolozsvári egyetemi könyvtárban sem érhető el hiánytalanul. Az Ošišani ježt csak 1941 áprilisáig, az ország megszállásáig publikálták (a háború után Jež címmel 1945 októberétől ismét kézbe vehették az olvasók). A belgrádi élciklap és a Drótkéfe hiánytalanul rendelkezésre állnak.

Önkép, önreprezentáció: a szélsőjobb oldali jelképek térhódítása

A horogkereszt, a Harmadik Birodalom jelképe azokon a rajzokon bukkant fel gyakran a *Magyarságban*, melyek az ellenség elleni támadásokat propagálták, míg azokon, amelyeken a trianoni béke előtti országhatárok (részleges) helyreállítását ünnepelték, már csak a nyilaskereszt jelent meg, egyszerre általában a tűzzel vagy a (nap)fénnyel. Mindkét utóbbi jelkép pozitív jelentéstartalmat hordoz, a tűzhöz a megtisztulás, a bűnös erők legyőzése kapcsolódik a keresztény szimbolikában, a fényhez pedig a Bibliában több szereplő és esemény is köthető, például Isten vagy a Messiás megjelenése.¹² A fény absztraktabb tematikájú képeken is feltűnik, például a „Két út” címűn, amelyen az alkotó a két világrend közötti különbséget mutatja be: az egyik alagút felfelé tart, világos, a végét a nyilaskereszt fénye ragyogja be, a másikban, melyre a „demokrácia” felirat került, teljes sötétség uralkodik; a lépcső lefelé halad, a rendszer, melyet szimbolizál, hanyatlik.¹³ Az értelmezés szerint a demokrácia nem a megfelelő társadalmi rend, mivel nem vezet sehová, már csak azért sem, mert szoros kapcsolatokat ápol a zsidósággal, amit a grafikus azzal is igyekszik egyértelműsíteni, hogy az alagút végén egy Dávid-csillag tűnik fel.

A horogkereszt önállóan akkor szerepelt a *Magyarság* hasábjain, amikor a képek a hitleri Németország harctéri sikereiről tudósítottak. Felbukkan kard markolatán vagy bárdon, mely lecsapni készül, üstön, melyben Winston Churchill brit miniszterelnök „fő”, de életre is kel azon a képen, melyen egy katonai bakancsot viselő, fegyveres horogkereszt a Szovjetunió jelképét, a sarlót és kalapácsot üldözi, aminek arcára kiült a félelem, s a menekülés közben erősen verejtékezik. A horogkereszt megküzd a brit font jelével, vagy eső képében lehull Sztálinra, aki a „Zalán (Sztálin) futása” című rajzon szalad el a náci jelkép előtt.¹⁴ A horog- és a nyilaskereszt a *Magyarságban* – főként, ha a képek arányát is figyelembe vesszük – jelentősen többször látott napvilágot, mint a *Kladderadatschban*, ahol a horogkereszt ritkán vált a karikatúrák központi

¹² *Magyarság*, 1940. máj. 12. 12., illetve 1940. aug. 20. 15. *Újvári Edit*: Fény/sötétség szócikk. In: *Szimbólumtár: jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Szerk. Borus Judit – Ruttkay Helga. Szeged 2001. 115–118.

¹³ *Magyarság*, 1940. nov. 7. 8.

¹⁴ *Magyarság*, 1940. aug. 15. 5.; 1940. aug. 28. 7.; 1940. okt. 16. 8.; 1941. júl. 25. 8.; 1941. okt. 11. 8. Egyszer a *Kladderadatschban* horogkeresztes kalapács, illetve ököl sújt le: *Kladderadatsch*, 1940. márc. 10. 123.; 1940. dec. 1. 567.

elemévé, a háború első éveiben is csak évente néhány képen szerepelt, majd 1943-tól el is tűnt a lap hasábjairól. További eltérés, hogy a berlini lapban a horogkereszt nem aktor, nem maga a szimbólum ront rá az ellenségre, hanem ha megrajzolták, akkor a Harmadik Birodalom valamilyen hivatalos jelképeként (például zászlón, katonai karszalagon). Csupán egyetlen képsorozatban találunk egy olyan képkockát, ahol a horogkereszt villámként lecsap egy papírlapra, melyen a „Versailles” felirat olvasható.¹⁵ Míg az önkép erősítését az első világháború alatt a hős német katonákat – első sorban a sikeres német hadvezért, Paul von Hindenburgot – ábrázoló képek szolgálták, a dicső harcosok szinte teljesen eltűntek a második világháborús gúnyrajzokról: a propagandaeszközök csupán az ellenség lejáratására korlátozódtak a német lapban.¹⁶

A pozitív önképet a *Magyarságban* sem hősök vagy közkatonák erősítették, mint a Nagy Háború alatt publikált magyar karikatúrákon, hanem a nyilaskeresztet ruházták fel a rajzolókat pozitív erőkkkel: ez a szimbólum semmisíti meg az ellenfelet és hozza el az új kikeletet, állítja helyre Nagy-Magyarországot, azaz a megújulás, a győzelem csak a szélsőjobboldal vezetésével lehetséges.¹⁷ A nyilaskereszt e pozitív szerepére példa a „Minden télre tavasz jön” című rajz, melyen Nagy-Magyarországot tavaszi virágokból rajzolta meg az alkotó, a térkép közepén a nyilaskereszt látható a háttérben, az előtérben pedig egy kislány ünnepli a tavaszt kezében két csokor virággal. Az országhatárt fény övezi, ami ünnepi hangulatot kölcsönöz a képnek, szinte a szakrális szférába emeli, a nyilaskereszt megjelenítését is a világosság jellemzi. A kép szöges ellentétben áll a trianoni békeszerződést követő, hasonló jellegű alkotásokkal, melyeken elhaló növények, falevelek láthatók Nagy-Magyarország azon területein, melyek az új országhatárokon kívülre kerültek, de a határvonalaikon belül maradt régiók sem fénylettek, virágoztak ily módon.

¹⁵ Kladderadatsch, 1939. okt. 1. 621.; 1940. máj. 26. 253.; 1940. dec. 1. 567. Ugyanez mondható el a Flekken képeiről is, melyeken kizárólag hivatalos jelképként látható a horogkereszt, ez alól az Ošišani jezen is csak egy kivételt találhatunk, amikor a szovjet medve, a Szovjetuniót szimbolizáló állat a horogkereszt ellen támadásra készül (1940. júl. 6. 8.). Hasonló motívumként felbukkant „Versailles” a *Magyarságban* is, amikor az igazság győzelmét hirdetik a „Trianon”, „Versailles” és „Párizs” szavakba becsapódó horogkeresztes lövedékek. A karikatúra Párizs eleste és a compiegne-i fegyverszünet (1940. június 22.) után készült, ezért ünnepelhette a diadalt. *Magyarság*, 1940. jún. 29. 8.

¹⁶ Kivételt alig említhetünk, s az is a háború elejéről származik, német katona: Kladderadatsch, 1939. szept. 10. 577. Erwin Rommel az egyetlen hadvezér, aki teret kapott észak-afrikai győzelme után a vicclapban, amint egy harckocsi tetején állva nyomul előre: Kladderadatsch, 1942. febr. 15. 99. A Drótkéfében is ritka motívum a horogkereszt, de a nyilaskereszt sem kapott gyakran teret (kivétel például Drótkéfe, 1941. jún. 27. 1.).

¹⁷ Például *Magyarság*, 1940. márc. 24. 17.

A semleges Jugoszlávia élclapja némileg másként közelített a háború és az önreprezentáció témájához. Mindkét szövetségi blokk meghatározó országait bemutatta az ádáz harcok közepette, mégis a hangsúlyt egyrészt a haditechnikai fejlődésre, s ezáltal a még nagyobb mértékű pusztításra, másrészt a balkáni országokban honoló békére, azok semlegességére helyezték.¹⁸ A belgrádi élclap nemcsak büszke volt országa neutralitására, hanem gyakran ábrázolta a többi semleges ország helyzetét is, melyek – megítélése szerint – kiszolgáltatottak voltak a hadviselő felek kénye-kedvének.

Magyarországi revízió és a kisantant országai

A korszak magyar önképéhez szorosan kapcsolódott a trianoni békeszerződés – teljes – területi revíziója utáni vágy, melyet a hivatalos propaganda még a dokumentum aláírása előtt elkezdett hirdetni, majd e tétel a magyarság hétköznapi életének szerves részévé vált; látványos akciókat generált ugyan, de a gyakorlati megvalósításra a két világháború között egyre kevésbé mozgósított.¹⁹ Az önkép és a revízió kapcsolatát mutatják a már fentebb tárgyalt képek is, de ezek mellett még kétféle rajztípuson lelhetők fel e témához tartozó figurák, motívumok. Egyrészt azokon, amelyek egy-egy terület visszaszerzésének megünnepléséről tudósítottak, másrészt a kisantant országait degradáló karikatúrákon. E torzrajzok sem előkép nélküliek, hiszen a két világháború között a magyar humoros sajtóban végig ellenséggként tekintettek ezekre az országokra, ahogy a kisantant országainak vicclapjaiban is folyamatosan jelen volt a magyarellenesség és az antirevizionizmus.²⁰ Az első típusra példa, amikor Észak-Erdély, Székelyföld és a Partium visszacsatolásáról (1940.

¹⁸ Még a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megalakulása előtt deklarálta Szerbia, hogy az új balkáni állam fő feladata a béke biztosítása az adriai- és a földközi-tengeri régióban, s ennek (vélt) eredményeit igyekeztek propagálni karikatúrákon is. *Bíró László: A jugoszláv állam, 1918–1939.* Bp. 2010. 85–86.

¹⁹ A revíziós propagandáról és annak hétköznapi megjelenési formáiról lásd *Zeidler Miklós: A revíziós gondolat.* Pozsony 2009. 230–267.

²⁰ Lásd például a zágrábi Koprive című élclap arról készített karikatúrát, hogy Benito Mussolini és Bethlen István együtt készülnek háborúra Jugoszlávia ellen. Koprive, 1927. márc. 26. 193. A kép azon jugoszláv aggodalmaknak adott hangot, hogy mind Olaszország, mind pedig Magyarország felléphetett az országgal szemben területi igényekkel. A prágai *Humoristické listy* kifejezetten agresszívnek, militaristának ábrázolta a magyarokat például azon a képen, melyen a magyar figura a csehkel békésen beszélget a Magyarországot szimbolizáló ház előtt, majd hirtelen katonák törnek rá a cseh alakra, akiket János bíztat a támadásra, s közben káromkodik. A verbális agresszió tovább erősíti a kép üzenetét, s még ellenszenvesebbé teszi a magyart. *Humoristické listy*, 1928. jan. 27. 74.

augusztus 30.) két kép emlékezik meg, melyeken a nap, a napsugarak megjelenítése a közös motívum. Az egyikben a napon kívül egy jobb kezét és Erdély címerét láthatjuk, míg a másikon egy magyar zászlót és az ismét Magyarországhoz tartozó terület térkép formájában, amit virágok borítanak.²¹ A kisantant országok ábrázolására példa „Szerbia” lerohanása: a szerb alak véres törrel üldöz egy tankot (legalábbis azt hiszi), miközben a „valóságban” az országba betörő harckocsik kergetik őt.²² A délszláv katona kézifegyvere jelentősen elmaradottabb, mint a tengelyhatalmak harci gépei, így – a kép üzenete szerint – nem indul jó eséllyel harcba. Mind a *Drótkefe*, mind pedig a *Magyarság* közölt olyan rajzokat, amelyeken német katonák kisöprik a nem odaaló elemeket a Balkánról: előbbin törrel ábrázolt fegyvereseket, utóbbin patkányként ábrázolt zsidókat és briteket.²³

A kisantant országok vezetői közül Edvard Beneš csehszlovák elnök volt az a politikus, aki a legtöbbször szerepelt, de mivel általában nem egyedül, hanem nyugati szövetségeseivel együtt, ezért a legtöbb őt is ábrázoló karikatúrát a későbbiekben mutatjuk be. Egyedül csupán „Az örök méregkeverő” képében tűnt fel, aki a kétfarkú cseh oroszlánt, az ország címerállatát uszítja a tengelyhatalmak ellen, azonban a vadállat igen sovány, megjelenése nem félelmet keltő, s nem valószínű, hogy kibír még egy mérgező adagot. Halálos méregként az „uszítás” szó olvasható, amelyet Beneš keverget, s amit meg akar az oroszlánval etetni.²⁴

A *Drótkefe* a többi magyar nyelvű humoros sajtótermékhez képest jelentősen többször ábrázolta – Benešen kívül – a románokat, 19. századi, általuk sérelmesnek tartott megnevezésüket, az oláhot használva. Vonásaik, ábrázolásuk is azonos a 19. századi karikatúrákéval, ami civilizálatlanságot, elmaradottságot, barbárságot volt hivatott sugallni.²⁵ A román flottát például a *Drótkefe* tudósítója szerint egy kis csapat bocskoros, hosszú hajú, kucsmás férfi alkotja, akik teknőben, fakádban és dézsában eveznek kézi erővel. A „Nehéz eset” című képen pedig a kucsmás-bocskoros román alak háborog a „Délkelet Európa kávéház” előtt: „Hogy majd le kell vetnem a bocskort, ha én is be akarok ide ülni... Hát már a Balkánból is Európát csinálnak?”

²¹ *Magyarság*, 1940. szept. 4. 5., illetve 1940. szept. 3. 11.

²² Uo. 1941. ápr. 18. 8. A karikatúra akkor látott napvilágot, miután – a német támadást követően – Magyarország területeket foglalt vissza déli szomszédjától. Korábbi és kevésbé patetikus hangvételű rajzon a „revízió” kását kerülgeti a „Románia” macska. *Drótkefe*, 1940. aug. 16. 3.

²³ Uo. 1941. ápr. 18. 1.; *Magyarság*, 1941. ápr. 19. 8.

²⁴ Uo. 1942. jún. 6. 9.

²⁵ *Tamás Ágnes*: Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon. Pozsony 2014. 158–161.

A volt román miniszterelnök, Iuliu Maniu is megjelent egy gúnyos alkotáson, amint a gyulafehérvári fényképész megörökíti, amint Maniu üldözi az ellenséget.²⁶ A karikatúrán az látható, hogy Maniu mögött a katonák csak bábuk, az ellenség pedig egy vászonra kivetített német csapat.²⁷ A karikatúrák a második bécsi döntést készítették elő, annak jogossága mellett törtek lándzsát, már csak azért is, mert – a képek sugallata szerint – a magyarok civilizáltabbak, mint a románok. Máskor kommentálták a tervezett lakosságáttelepítést is. A lap szerint Románia a székelyeket az Alföldre kívánta költöztetni („Az oláhok a székelyt az Alföldre szeretnék áttenni”).²⁸ A képen a román figura egy halat visz fel egy fára, míg a cinkét a vízbe szeretné rakni, amivel a szerző az ötlet abszurditását hangsúlyozta.²⁹ A későbbi években nem jelentek meg többé románok a rajzokon, legközelebb majd csak 1944-ben, amikor egy karikatúrán egy román férfi távcsövön keresztül kémleli a csillagokat, s azt kérdezi beszélgető partnerétől, hogy csupán csillagok láthatók-e, vagy Nagy-Romániát is megpillanthatja? A válasz szerint elérhetetlen távolságban, a Holdon, „Ott, abban a nagy kiflialakú csillagban lesz alighanem a mi Nagyromániánk is.”³⁰

Ókori és bibliai történetek új köntösben

A 19. századi tradíciókat követve a karikaturisták újra meg újra felhasználták – a kortársak által jól ismert – ókori jelképeket, így például a görög, római vagy éppen germán mítoszok és a bibliai történetek szereplőit. Az első világháború lezárásának időszakában – sőt az 1920-as évek közepéig – a karikatúrák stílusuk,

²⁶ Iuliu Maniu, nemzeti parasztpárti politikus, az 1930-as évek elején többször román miniszterelnök, harcolt a királyi diktatúra ellen, szorgalmazta a kisebbségi jogok törvényes rendezését. Maniu vezette a „Pro Transilvania” nevű egyesületet, melynek célja a második bécsi döntés revíziója volt. *Bárdi Nándor – Weber Péter: Kisebbségben és többségben: Iuliu Maniu nézőpontjai* (<http://adatbank.transindex.ro/regio/kutatoiodalak/htmlk/pdf372.pdf>, letöltés 2016. okt. 2.).

²⁷ Drótkéfe, 1940. júl. 12. 3.; 1940. aug. 2. 1.; 1940. aug. 9. 3.

²⁸ A második bécsi döntést megelőzően is már agitált a magyar kormány a székelyek betelepítése mellett, de csak 1941-ben jött létre Budapest és Bukarest között az áttelepítésről szóló megállapodás, ami egy román–magyar lakosságcserét jelentett. A magyar kormányt sürgette, hogy – mintegy a területi gyarapodásért cserébe – minél előbb teljesítenie kellett a bácskai terményszállításra vonatkozó német követeléseket, továbbá a magyarellenes romániai légkör is motiválta a mielőbbi telepítést. A telepítéssel kapcsolatban sajtótájékoztatót tartottak el, az első cikkek csak 1941 nyarán láttak napvilágot. *A. Sajti Enikő: Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában – 1941.* Bp. 1984. 45–46., 48.

²⁹ Drótkéfe, 1940. aug. 23. 7.

³⁰ Uo. 1944. szept. 22. 1.

művészi kivitelezésük tekintetében még ezer szállal kötődnek a 19. századi alkotásokhoz. A *Magyarság* vagy a *Drótkefe* alkotóinak munkáit azonban már az egyszerűbb vonalakkal megrajzolt karikatúrák jellemzik, s a korábbi motívumkészletből csupán néhány elemet állítottak a propaganda szolgálatába. Bár a *Kladderadatsch* képeinek stílusa is változott, a művészek eszköztára jobban kötődött a megelőző évtizedekhez, mint a magyar lapok munkatársai esetében. A mitológiai alakok ábrázolása jelentősen gyakoribb volt mindkét országban az első világháború alatt, mint a második világháború éveiben. Ekkorra megcsappant az ókori jeleneteket felvonultató képek száma – elsősorban a mélyebb mitológiai ismereteket követelő tematikák maradtak el –, a *Magyarságból*, a *Flekkenből* és a *Drótkeféből* pedig szinte teljesen kihagyták ezt a szimbólumrendszert. A belgrádi lapban meglehetősen sok ókori témájú jelenetet láthatunk, de nem túl változatos szereplőkkel, csupán néhány motívum ismétlésére szorítkoztak.³¹

Nem meglepő, hogy az első világháborús képanyaghoz hasonlóan, a háborút és a békét perszonalifikáló római, illetve görög istenek is meg-megjelentek a torzrajzokon, hiszen ezekkel jól lehetett szemléltetni a háborúval kapcsolatos legalapvetőbb kérdéseket. A berlini lapban például egy 1939. októberi rajzon zsidó újságírók ébresztgetik a még alvó Marsot, ergo ők felelősek a háború kitöréséért.³² 1940-ben megjelenik a győztes római hadisten, majd 1941-től Mars és Vénusz szerelme elevenedik meg legtöbbször a magyar és a német képeken. A páros férfi

³¹ Ezt a változást a Kladderadatschban nem okozhatta az alkotógárda cseréje. Mind Magyarországon, mind pedig Németországban inkább az lehetett a meghatározó, hogy felnőtt egy új generáció, amelyet már nem biztos, hogy meg lehetett szólítani klasszikus mitológiai történeteken keresztül. Magyarországon 1890 és 1924 között az ógörög már nem szerepelt a kötelező tantárgyak között, az iránta való érdeklődés drasztikusan csökkent. Az 1920-as évek elejére a latin hegemoniája megszűnt, s az 1924. évi oktatási reformmal jelentősen háttérbe szorult, előtérbe a modern nyelvek oktatása került. A németországi gimnáziumokról ugyanez nem mondható el, mivel mind a latin, mind pedig a görög magas óraszámban tanított kötelező tantárgy maradt, mindehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy a tanulók csupán 9%-a járt ebbe az iskolatípusba, s az itt képzett elit általában nem az NSDAP szavazótáborát erősítette, így ők nem váltak a náci propagandagépezet elsődleges célpontjává. *Lovász Lilla*: A középiskolai ógörög nyelvoktatás 1850 és 1945 között az ELTE Trefort Ágoston Gyakorlóiskolájának értesítői alapján. Kézirat. Bp. 2010. 45–52.; *Borzsák István*: És mégis... In: Kell-e a latin? Szerk. Uő. Bp. 1990. 74–77.; *Fritz Karsen*: Deutsche Versuchsschulen der Gegenwart und ihre Probleme. Leipzig 1923. 14–15.; *Peter Kuhlmann*: Humanismus und Alte Sprachen im Dritten Reich. Archiv für Kulturgeschichte 88. (2006) 410–411.

³² Az Ošišani jež is ábrázolta a háború kitörésének okát: a karikatúrán Németországot és Nagy-Britanniát perszonalifikáló alakok mutogatnak egymásra, egymást hibáztatják a pusztításért (1939. dec. 2. 1.).

és női tagjai eltérők lehettek a rajzokon, felbukkant Franklin D. Rooseveltt amerikai elnök és Winston Churchill brit miniszterelnök, de „a zsidóság” is lehetett a kigúnyolt nász egyik résztvevője.³³ A *Magyarság* a vérszomjas Marsot ábrázolta, összekapcsolva jelenlétét és pusztítását a „zsidósághoz köthető pénzzel, nyerészkedéssel, háborúból származó profittal.” A *Kladderadatsch*ban tovább gondolták ezt a motívumot, s egy torzrajzon a „zsidó attribútumokkal” rendelkező háborúisten borítja lángba az egész Földet. Mars legutolsó alkalommal halálként látható minikét lapban.³⁴

1. kép „A háború első hónapja a nyugati fronton”

Forrás: Ošišani jež, 1939. okt. 7. 1.

³³ Mars Victor például *Kladderadatsch*, 1940. dec. 1. 565., illetve 1941. máj. 18. 260. A mitológiai történet szerint Mars és Vénusz közös gyermeke Amor, a szerelem istene. Példák Mars és Vénusz szerelmére: Mars Sztálinként, míg Eleanor Rooseveltt Vénuszként (*Kladderadatsch*, 1941. dec. 28. 769.), illetve Mars – az ókori ábrázolásoknak megfelelően hadistenként – egyesül az amerikai elnök feleségével (Uo. 1942. jan. 4. 3.). Ezek a torzképek azt a *Kladderadatsch*ban többször szemléltetett vádat fejezik ki, hogy az Egyesült Államok okolható azért, hogy a második világháború (is) elhúzódott.

³⁴ Mars és a háborús profit: például *Magyarság*, 1941. aug. 15. 4.; *Kladderadatsch*, 1943. aug. 15. 441. Mars zsidóként: *Kladderadatsch*, 1943. nov. 7. 587. Mars halálként: *Magyarság*, 1944. júl. 16. 15.; *Kladderadatsch*, 1944. máj. 28. 251. Az utolsó rajz a *Magyarság*ban (1944. jún. 18. 8.) a *Kladderadatsch*ból átvett kép (1944. máj. 28. 251.).

A második világháború alatt – a Nagy Háborúval ellentétben – a pesti és a berlini újságokban is alig kapott helyet Pax, igaz, a lapok még a fegyverletétel éve előtt megszűntek.³⁵ A belgrádi élclap sokkal inkább teret engedett a béke jelképeinek, miközben Mars is gyakori szereplője az *Ošišani ježnek*, hiszen Jugoszlávia semlegességét megőrizve a hadisten ábrázolásán keresztül könnyen kommunikálhatta a harci eseményeket, mégsem kellett állást foglalnia azáltal, hogy valamelyik felet kigúnyolja-e vagy sem. A jugoszláv élclapban Mars csak hadistenként látható, sem gúnyos szerelmi jelenetek, sem pedig a zsidóság képe nem kapcsolódik hozzá.³⁶

A háború végét hirdető mondatok és a folytatáshoz segítségkérő gesztusok egymásmellettiségét, a hatalom kétféle kommunikációját a magyar és a német rajzoló a kétarcú római isten, Janus ábrázolásán keresztül fejezték ki. A brit miniszterelnök egyik irányba már a „Sieg”, azaz győzelem, a másikba pedig az „SOS” szavakat kiáltja, míg Amerika Janus-arcának egyik fele Eleanor Roosevelt, a másik férje portrékarikatúrája, melyen a first lady mosolyog, párja arca azonban gondterhelt. A berlini laphoz hasonlóan a *Magyarság*ban is Churchill látható kétarcúként, aki Amerikától kétségbeesetten kér segítséget, Európa felé pedig a végső győzelmet propagálja.³⁷

A karikaturisták további ókori és germán mitológiai jeleneteket és szereplőket is világháborús kontextusba helyeztek. Annak ellenére, hogy a tengereken komoly hadműveletek folytak a második világháborúban is, a karikatúrákon a tenger istenei, szörnyei veszítettek korábbi, első világháború alatti népszerűségükből, csupán egy-egy példát említhetünk. Ägir alig fordult elő ekkor korábbi szerepében: örült annak, ha ellenséges hajók süllyedtek el. Neptunus évente néhányszor bukkant fel Britanniát, a szigetországot megtestesítő hölgyet, vagy a miniszterelnököt, a „tengerek urát” legyőző istenként, illetve Churchill követett el kegyetlenségeket a tengereken Neptunushoz hasonló lény képében.³⁸ Sztálin

³⁵ Például Pax az igazság gyermeke, akit az anya a hazugságtól akar megvédeni: Kladderadatsch, 1939. okt. 22. 649.; Paxra fegyvereket szegeznek: Magyarság, 1940. márc. 13. 8.; Paxnak még várnia kell, mert éppen Mars került sorra: Drótkefe, 1940. márc. 29. 1.

³⁶ Például Ošišani jež, 1939. szept. 9. 3., 1940. márc. 16. 1., 1941. márc. 8. 6.

³⁷ Eleanor Roosevelt (1884–1962) a Fehér Ház egyik legaktívabb first ladyje a 20. században, a feminizmus lelkes támogatója, a két világháború között a pacifizmus szószólója, de síkra szállt az afroamerikaiak érdekeiért is. A first lady politikai aktivitását számos fejezetben tárgyalja *Frank Freidel*: Franklin D. Roosevelt. A rendezvous with destiny. Boston–New York 1990.; Kladderadatsch, 1940. nov. 10. 531., illetve 1941. jún. 15. 327.; Magyarság, 1941. márc. 4. 5.

³⁸ A brit tengeri szörny a semleges államokat jelképező nőt hajuknál fogva húzza ki a vízből: Kladderadatsch, 1940. febr. 4. 72. A germán mitológiában Ägir és felesége, Rán gyakran együtt

Neptunus bőrébe bújva kétszer fenyegette a szigetországot, illetve egyszer szóviccet alkottak a szerzők a vizek és tengerek istenének nevével. Ekkor Churchill és Roosevelttől tűnnek fel a római isten attribútumával, a szigonnyal, de nem félelmet keltő formában, s a képaláírás szerint ők valójában csalók, hisz nincs olyan mértékű hatalmuk a tengereken, mint amekkorát hirdetnek.³⁹

Míg a földrajzi kötődések folytán az első világháborúban az Odüsszeia szereplői populárisak voltak a gúnyrajzokon, Törökország második világháborús semlegessége miatt e mondanok nem gyakran kapott teret. Kivételt képez a *Drótkefe* egy rajza, melyen zsidók tolják be a trójai falovat egy templom kapuján, s azt tervezik, hogy ha már beértek vele, fel is ülnek a hátára.⁴⁰ A német lapban pedig két-két rajz látott napvilágot a trójai falóról, illetve Akhilleuszról, aki harcra kész és angolokat keres, illetve Churchillről kiderül, hogy az ő Akhilleusza a brit flotta, amely igencsak sebezhető. A szovjet katonákkal teli vörös trójai falovat Roosevelttől húzza be Európába – ezzel szándékosan fenyegetve a kontinens biztonságát, máskor pedig vörös katonák ugrálnak ki a falóból London utcáin.⁴¹ A korábban ugyancsak többször ábrázolt Rodoszi kolosszus csupán egyszer szerepel, amikor John Bull, a briteket megtestesítő alak egyik lábát Görögország, másikat pedig Egyiptom területére tette, s az óriás mindkét helyszínen olasz katonákkal kényszerül háborúzni. Kréta elfoglalása azonban egy másik mitológiai alaknak, Minotaurusznak adott aktualitást: a brit Minotaurusz katonái egyenruhában áll Kréta szigetén, s már elfogyasztotta a neki szánt áldozatokat, illetve II. György görög király tartja Minotauruszt láncon, mivel a krétai vereség után csak ő maradt a brit–görög védőknek a szigetből.⁴² A háború elhúzódásával – az első világháborúhoz hasonlóan – megjelent a *Kladderadatsch* hasábjain Kronosz, az idő

szerepelnek, mint ahogy az első világháborús karikatúrákon is felbukkant női alak is a tengerek mélyén. Rán ölése veszélyes a tengeri utazók számára, s mivel a hajótörötteket és a fuldoklókat is ő keríti be a hálójával, ő a tenger alatti holtak birodalmának uralkodónője. *Hans Wilhelm Haussig: Götter und Mythen im alten Europa. II. Stuttgart 1973. 79–80. Ágir: Kladderadatsch, 1940. okt. 20. 501.*

³⁹ Kladderadatsch, 1943. szept. 26. 524., illetve 1944. ápr. 2. 163.; „Die beiden Nepp-tune”, azaz „A két csaló”. Uo., 1941. jún. 29. 349.

⁴⁰ Drótkefe, 1944. júl. 21. 1.

⁴¹ Kladderadatsch, 1940. jan. 1. 7.; 1942. aug. 9. 503.; 1944. jan. 16. 30–31.; 1942. aug. 16. 513.

⁴² Uo. 1940. nov. 17. 552.; 1940. nov. 24. 553.; 1941. máj. 25. 271. Egy másik nem emberi alak a Drótkefében is teret kapott egy antiszemita karikatúrán és szóviccben: Kentaur, a félig ember, félig ló beszélget Grün Árpáddal, egy kikeresztelkedett zsidóval, s közli vele, hogy „Én csak derékig vagyok ember, azontúl csak ló, vagyis Kentaur, no és maga is derékig keresztény, de tovább még zsidó ... Vagyis egy Khontaur.” A torzrajon egy magyaros öltözetben álló, de tipikusnak tartott zsidó vonásokkal rendelkező gesztikuláló alakot láthatunk. Drótkefe, 1941. jún. 20. 1.

múlását perszonalifikáló titán is. A négy második világháborús Kronosz-ábrázolás üzenete minden esetben az, hogy az idő „Németországnak dolgozik”; biztosítanak arról, hogy a Harmadik Birodalom győzelmét fogják hozni a hosszantartó harcok, tehát érdemes kitartóan harcolni és támogatni a küzdelmeket a hátszorból.⁴³

További ókori mitológiai figurák is feltűntek – elsősorban – a *Kladderadatsch* hasábjain 1940–1942 között, a legtöbb szereplő azonban csak egyszer-kétszer, mindig aktuális eseményekhez kötődve olyan formában, hogy a mítosz eredeti üzenete is tovább degradálja az ellenséget, nem csak a gúnyos ábrázolásmód. A képek közül csupán néhány példát említünk: a brit Zeusz Görögországra papírpénzt szór, így segíti az országot a harcokban, miután Benito Mussolini olasz kormányfő seregei megtámadták 1940 októberében.⁴⁴ Mindkét világháború során felelevenedett Diogenész története, mely szerint a filozófus fényes nappal járt lámpással a spártai utcákon, s „embereket” keresett, utalva arra, hogy kortársait nem veszi emberszámba – elsősorban pénzhaszálásuk miatt. Mindkét háború alatt Nagy-Britanniához köthető Diogenész ábrázolása a berlini lapban; vagy a britek kerestek valamit (például: a háború kitörésének okát) a filozófus képében, vagy őket igyekezett megtalálni a gondolkodó – sikertelenül.⁴⁵ Marson és Paxon kívül Diogenész a másik alak, aki az *Ošišani jež*-ben szintén többször látható, melynek rajzolói így is igyekeztek kifejezni értetlenkedésüket a háború kitörésével, eseményeivel kapcsolatban. A háború kirobbanását követően bunkerben és gázmaszkban pillanthatjuk meg a filozófust, később az amerikai diplomata Summer Welles képében tűnt fel, aki a harcmezőn kutat a béke után.⁴⁶

⁴³ Kladderadatsch, 1940. jan. 1. 1.; 1940. dec. 29. 622.; 1942. okt. 25. 680–681.; 1942. dec. 27. 832.

⁴⁴ Uo. 1940. dec. 1. 576. Zeusz Danaét a mitikus történet szerint aranyeső képében termékenyítette meg. Danaét és gyermekét is a tenger habjai közé vetette dühében Danaé apja, Akrisziosz, az argoszi király. *Jean-Claude Belfiore: A görög és római mitológia lexikona.* Bp. 2008. 148. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a második világháborúban szövetséges Olaszország – ellentétben a Nagy Háborúval, amikor az ország antantoldalón való hadba lépése folytán a gúny céltáblájává vált – nem igazán kapott teret a lapokban. Talán a sikertelenebb olasz hadvezetés következménye, hogy ritkán bukkant fel az ország, s természetesen azt sem tematizálhatták a magyar és a német vicclapok, amikor Mussolini már saját hazájában is visszaszorult, s nem csupán támadásai vallottak kudarcot.

⁴⁵ Szinópéi Diogenész (i. e. 414 – i. e. 323) cinikus, népszerű görög filozófus, aki szerint a boldogság csak az erényes élettel érhető el, aminek feltétele, hogy anyagi javainktól megszabaduljunk. Azzal, hogy egy hordóban élt, megvetését igyekezett kifejezni a fennálló társadalmi rend ellen. *Pallas Nagy Lexikona*, V. Bp. 1893. 336.; *Kladderadatsch*, 1939. dec. 24. 764.; 1940. nov. 24. 557.; 1940. dec. 22. 601.; 1943. máj. 9. 281.

⁴⁶ *Ošišani jež*, 1939. szept. 9. 3., illetve 1940. márc. 2. 1. Summer Welles: amerikai diplomata, aki 1940 februárjában–márciusában Németországban, Olaszországban és Nagy-Britanniában járt, hogy közvetítsen egy mielőbbi békekötés érdekében.

A berlini lapban a második világháború alatt meglelevenedett Nero, az őrült, kegyetlen római cészár is Rooseveltként, aki még embertelenebb, mint maga a császár, mivel nem Rómát gyújtotta fel, hanem a teljes civilizált világot, amiben a zsidók segítettek. Sztálin is tündökölt vérszomjas imperátorként – jobbán John Bull-lal, balján Uncle Sammel –, s halálba küldte az embereket, mint egykor a császárok az arénában a gladiátorokat. A Prométheusz-mítosz is teret kapott, amikor egy rajzon Churchill fekszik egy sziklán, s kínozza egy keselyű, a brit címerállatnak, az oroszlánnak pedig Herkules tépi ki a nyelvét, így a brit vadállat már nem tud „propagandát csinálni”.⁴⁷

A belgrádi élclapban ezzel szemben nem tébolyodott zsarnokot vagy véres jeleneteket, hanem sikeres hadvezéreket választottak ókori szereplőkként, például Hannibalt, aki a „Hannibal ante portas” című képen a „Balkán” vár kapuja felé vonul, melyet igyekeznek megvédeni a balkáni országokat perszonifikáló figurák. Egy másik karikatúrán Cézár megállapítja, hogy „De hideg ez a Rubikon!”, miközben hadserege mögötte várakozik, míg egy másik alkalmmal egy római történetíró híres mondatát idézi a felfegyverkezett Sztálin: „Ha békét akarsz, készülj a háborúra!”⁴⁸ Az ókori történetek átdolgozásaival az olvasók számára ismert és többször ismételt ábrázolásokkal a szerkesztők és az alkotók interpretálták – a propaganda elvárásainak megfelelően, igen leegyszerűsítve – a hadi eseményeket, a politikai megegyezéseket. Mindezt oly módon igyekeztek világossá tenni, s a negatív képet az ellenségről erősíteni, hogy az ne lehessen kétértelmű, félreérthető.

⁴⁷ Kladderadatsch, 1943. aug. 15. 446–447.; 1944. júl. 23. 353.; 1940. szept. 15. 441.; 1940. nov. 24. 555. A monda szerint Herkules első próbatétele a nemeai oroszlán megölése volt. *Belfiore, J.*: A görög és római mitológia lexikona i. m. 247.

⁴⁸ Vegetius, késő római kori történetíró *Epitoma rei militaris* című művében így írt: „Igitur qui desiderat pacem, praeparet bellum.” azaz „Tehát aki békére vágyik, készüljön a háborúra.” III. könyv, praefatio. *Flavi Vegeti Renati: Epitoma rei militaris*. Lipsiae 1885. 65.

Ošišani jež, 1940. máj. 18. 8.; 1940. máj. 11. 8.; 1939. szept. 30. 2. Nemcsak Iulius Cézár és Hannibál kelt életre a belgrádi újság lapjain, hanem más korok dicső hadvezérei is kommentálták a háborút, elsősorban a sohasem látott mértékű pusztítást. A mennyből figyel a harcokat Timur Lenk mongol fejedelem, Attila hun király, II. Frigyes porosz király, Napóleon, Bajazid oszmán szultán, Cézár és Nagy Sándor. Hasonló kép egy év múlva is megjelent, amint a felhők közül szemlélik a háborút a dicső ősök, máskor a francia vezér nézi felülről a harci gépeket, miután május 10-én megindította Németország Franciaország elleni támadását. A csatatérre csak Marko Kraljević (14. századi szerb király, aki a török ellen vívott harcokról ismert, lásd *Barbara Jelavich: A Balkán története*. I. Bp. 1996. 162.) merészkedett, aki buzogánnyal akart szembeszállni a tankokkal. Ošišani jež, 1939. szept. 9. 1.; 1940. jún. 29. 1.; 1940. máj. 18. 2.; 1940. máj. 25. 3.

A bibliai ihletésű karikatúrák esetében szembetűnő, hogy a keresztre feszítés motívuma a pesti és a berlini alkotásokon a második világháború alatt többször bukkant fel, mint az első alatt. A tematika először úgy jelent meg, hogy egy nő és egy gyermek szenvedte el a kereszthalált, akik a képaláírás szerint – Chamberlain álmában – a transvaali koncentrációs táborokat és azok áldozatait szimbolizálják. Később angol vagy francia katonák és a semleges országok képviselői kerültek a feszületre, a háború utolsó évében pedig sarló és kalapács alakú „keresztben” végezték ki Európát,⁴⁹ vagy a Vörös Hadsereg által felszabadított területeket, illetve a szabadságot megtestesítő New York-i Szabadság-szobrot. Európa megölését ábrázolja a „Júdás vágyálma” című gúnyrajz, amelyen az „árulók” között látjuk Rooseveltet, Churchillt és a zsidókat.⁵⁰

2. kép Zsidó vágyálom

Forrás: Drótkefe, 1944. máj. 19. 1.

⁴⁹ A „keresztre feszített Európa” jelzős szerkezet a két világháború között elterjedt szóösszetétel, talán Romain Rolland francia író tollából származik (1916). *Romain Rolland: Napló a háborús évekből, 1914–1918.* Vál. Benedek Marcell. Bp. 1960. 6.

⁵⁰ A második búr háború alatt elkövetett (vélt) kegyetlenségeket és az ártatlan nőket, gyermekeket koncentrációs táborokban láttatja még a Kladderadatsch, 1939. dec. 17. 753.; 1940. febr. 18. 88.; 1941. jún. 20. 355.; 1939. nov. 12. 688.; 1940. márc. 31. 159.; 1940. ápr. 28. 205.; 1940. jún. 9. 283.; 1944. jan. 23. 39.; 1944. aug. 13. 383., illetve a Magyarország, 1944. szept. 2. 4. A „Júdás vágyálma” című karikatúrát átvette a Drótkefe, amit „Zsidó vágyálom” címmel eredeti szignó nélkül közölt. Drótkefe, 1944. máj. 19. 1.

A képet a teheráni konferencia (1943. november 28 – december 1.) ihlethette, ahol először találkozott Sztálin, Churchill és Roosevelt, s egyeztettek nemcsak a háború folytatásáról, hanem a háborút követő konszolidációról is. Más képeken keresztre feszítve láthatjuk még a semleges országokat szimbolizáló nőalakot is, aki mellől brit katonák lőnek, illetve „58.000 népi németet, akiket a lengyelek öltetek meg”. A keresztfa mellett nevető, kártyázó brit katonákat pillanthatunk meg, Churchill és Chamberlain pedig esernyőt tartanak a fejük fölé, nehogy „megázzanak” a keresztől lecsöpögő vértől.⁵¹

A két világháború közötti magyar ikonológiát, plakátokat és képeket a keresztre feszítés motívuma mellett is a töviskoszorú ábrázolása jellemezte, így ez – ugyan csak egyszer –, de a *Magyarság* hasábjain is teret kapott. (A berlini lapban nem.) A „Nagypéntek 1940” című rajzon a földgömbön, annak is elsősorban az Európát ábrázoló részén fonódik át a töviskoszorú, s a glóbuszból egy vércsepp is kicsordul.⁵² A harcok okozta kín a krisztusi szenvedések magaslatába emelkedett, de nagypénteki megjelenése a feltámadás reményét is magában rejtette – enyhítendő a fél éve tartó öldöklés okozta fájdalmat. A szenvedéstörténethez szorosan kapcsolódik a húsvéti ünnepkör, s az *Ošišani jež* szerint a „Balkán” feliratú tojásból boldog kiscsibék kelnek ki, akik mellett azonban egy katonává változtatott szárnyas halad el, ami felhívja a figyelmet az országra leselkedő veszélyre.⁵³

A háború borzalmaihoz – amelyek a propagandaképek sugalmazása szerint elsősorban az ellenséget sújtották – szorosan kapcsolódik Lucifer, a rombolás szimbóluma

⁵¹ A kép utalás a Lengyel Korridor területén fekvő Brombergben elkövetett gyilkosságokra (1939. szept. 3–4.), melynek során – a német propaganda állításaival ellentétben – nemcsak németeket öltetek meg. A második világháború krónikája. Ford. Jónás Edit et. al. Bp. 2004. 16. Kladderadatsch, 1940. ápr. 28. 205.; Uo. 1940. febr. 25. 97. Chamberlain fekete esernyője a korszak emblematisztikus tárgyainak egyike, a semlegesek védelmét jelképezte. Ő volt azonban az a politikus, aki megegyezett a náci Németországgal (müncheni egyezmény, 1938. szeptember 29.), amit bíralt az a karikatúra, melyen az esernyő fegyverre alakult át. Lásd *Ošišani jež*, 1939. szept. 9. 2. Chamberlain esernyő alakú ágyút süt el: Drótkéfe, 1940. júl. 5. 1.

⁵² A szenvedéstörténet megjelenítéséről lásd *Krasznai Zoltán: Földrajztudomány, oktatás és propaganda. A nemzeti terület reprezentációja a két világháború közötti Magyarországon*. Pécs 2012. 177–180. *Magyarság*, 1940. márc. 22. 2. A két világháború között nem csupán a propagandát elsősorban szolgálni kívánó sajtótermékek, rölapok kedvelt jelenete volt a szenvedéstörténet, hanem a festőké is, ami egyben „általános korhangulatot” tükrözött. *Szücs György: A „Nagy Háború” és az „új művészet”: a világháború és következményei*. In: *Az első világháború következményei Magyarországon*. Szerk. Tomka Béla. Bp. 2015. 211. A belgrádi lapra jellemző megközelítés, amikor a „háború” keresztjét viszi a Béke a vállán, s egy piros földgömbön sétál: *Ošišani jež*, 1940. ápr. 26. 1.

⁵³ Uo. 1940. ápr. 26. 3.

és a pokol, illetve a halál tradicionális ábrázolásmódja kaszásként.⁵⁴ A halál és a hozzá köthető szimbólumok (például csontok, koponyák) a második világháború időszakában sokkal gyakrabban kaptak teret a berlini lapban, mint korábban, de a többi elemzett élclap képein is megtalálhatók. Egyik alkalommal például Sztálin és Churchill küzdenek egymással egy focipályán, s a labdájuk egy koponya. A (tömeg-) gyilkosságok, a halál, az öldöklés és a vér látványának élvezete, a kegyetlenkedés elsősorban Sztálin jellemzője a képeken. A karikaturisták azt üzenték, hogy Sztálin nyugati szövetségesei szemet hunytak a diktátor emberiség elleni bűncselekményei felett, aki ezeket nem csupán a Szovjetunió területén követte el, hanem például a lengyel hadifoglyok ellen is.⁵⁵ „A purifikátor” című képen például Sztálin egy koponyából épített magaslaton áll, kezéről vér csepeg, a háttérben, a karikatúra bal oldalán tarkón lőnek egy embert, míg a jobb oldalon férfiak akasztófákon lógnak. A képaláírás szerint a szovjetek nem bánnak rosszul a német hadifoglyokkal, amit alátámasztanak a diktátor szavai: „Az én katonáim *ehhez* vannak szokva, a német bánásmód pedig nem felel meg az emberiség törvényeinek...” [kiemelés az eredetiben – T. Á.].⁵⁶ E képek a diktátor rémuralmát és annak brutalitását mutatták be, annak nagyszámú áldozatát is ábrázolva például akkor, amikor egy rajzon Sztálin ördögi mosollyal tekint le kopjafák ezreire.⁵⁷ A halálhoz kapcsolódó egyéb szimbólumok, mint a koporsó vagy a temetés általában a brit gyarmatbirodalom nagyságának vagy a koloniális birodalomrendszer végét jelképezte: Churchill eltemette az „Empire” koporsóját, vagy a birodalom sírját ásta meg.⁵⁸

⁵⁴ A halál a képek szerint csak az ellenségre leselkedik, az ő soraikat tizedeli. Például Kladderadatsch, 1939. szept. 10. 585.; 1940. jan. 1. 12.; 1941. febr. 23. 93.

⁵⁵ A német lapban a gúny céltáblájává váltak az ortodox papok elleni kivégzések. Kladderadatsch, 1941. júl. 20. 403.; 1942. jan. 25. 53.; 1943. márc. 7. 155; 1943. okt. 10. 545. Csakúgy, mint az 1939-ben a Vörös Hadsereg által elfoglalt lengyel területeken a lengyel értelmiség és hadseregvezetés elleni tömeggyilkosság (Kladderadatsch, 1943. máj. 23. 302–303., illetve 1943. júl. 18. 398–399.), melyre 1943-ban derült fény. Lásd *Allen Paul*: Katyń. A sztálini vérengzés és a lengyel feltámadás ígérete. Bp. 2009.

⁵⁶ Magyarország, 1941. nov. 29. 8.

⁵⁷ Kladderadatsch, 1944. júl. 9. 329. A brit sajtót azzal vádolta a Magyarország, hogy a szövetséges, de valójában tömeggyilkos Sztálint angyalként festi le olvasói előtt – egy karikatúrán a szó szoros értelmében –, mivel egy festmény készül Sztálin-angyalról. Magyarország, 1942. dec. 22. 10. A semleges belgrádi lapban nem Sztálin ül koponyahegyen, hanem maga a Béke (Ošišani jež, 1939. szept. 16. 3.), illetve a Kaszás tart szünetet Európában (Uo. 1940. okt. 26. 5.), a Flekken szerint pedig Churchill inasa a Halál (Flekken, 1943. jan. 15. 6.).

⁵⁸ Kladderadatsch, 1940. jún. 23. 308., illetve 1942. ápr. 5. 217.; Magyarország, 1940. okt. 15. 8.; Drótkefe, 1940. nov. 1. 5.

A sátán szinte csak a *Kladderadatsch*-ban látható, de ott valamilyen szereplővel azonosítva mindkét háború majdnem minden évében felbukkant. Sztálint, Churchillt és Rooseveltet is az ördög bőrébe bújtatták a rajzoló, továbbá a zsidóságot, sőt az egész nyugati világot egyenlővé tették az alvilággal.⁵⁹ A pokollal ellentétes paradicsom is rajzok témájává vált. A bibliai jelenetet a berlini lap többször is tematizálta: két kép szerint a britek a brit paradicsomban tudatlanok, nem ismerik a valós híreket a háborúról és szövetségeseik politikájáról, egy másik ábrázolás pedig Rooseveltet és feleségét mutatja gránát alakú *gránátalmával* a kezükben Ádámként és Évaként, akiket dollár jelekkel és az amerikai zászlóval díszített ruha fed, az őket kísértő kígyó pedig zsidó képében jelenik meg. Britannia és John Bull azonban még szégyenlősen igyekeznek magukat eltakarni, miközben a dzsungel állatai kinevetik őket, tehát a „Malajzia, az elveszített paradicsom” című képen Johnson a kiűzetés utáni pillanatot gondolta újra,⁶⁰ amit az motiválhatott, hogy egy japán akció következtében 1942 februárjában Nagy-Britannia elveszítette délkelet-ázsiai gyarmatait.

Egy ironikus szófordulat, „A szovjet paradicsom”, mely eredetileg egy 1934-es Szovjetunióról szóló németországi kiállítás, majd később – immár a támadások jegyében – egy náci propaganda-film címe (1942), mind a német, mind pedig a magyar lapok karikaturistáit megihlette, több kép címében vagy képaláírásában is szerepelt, miután Németország hadat üzent a Szovjetuniónak. A karikatúrák célja, hogy megmutassák a kommunizmus „valódi” arcát: a halál, az éhezés és a terror jellemzi a bolsevik paradicsomi állapotokat, ahol a szovjet figura mellett a zsidóság is rendszeresen feltűnik. Nem emberi alak, hanem – a fentiekhez hasonlóan – a kígyó vált zsidóvá a *Drótkefe* karikatúráján („A szovjetparadicsom végnapjai”), melyen „Sztálin Ádám” és „Bolsevik Éva” beszélgetnek, s miközben Éva egy koponyát nyújt Ádám felé egy akasztófa alatt állva, amin végigtekeredik a kígyó, Ádám a következőket mondja a nőnek: „Menekülnünk kell a szovjetparadicsomból. Nagyon telezabáltuk magunkat a tiltott fa gyümölcséből.”⁶¹ Az első párt visszataszítónak ábrázolták, az akasztófa tetejére pedig egy létra is vezet, ahol további emberi koponyák

⁵⁹ Kladderadatsch, 1940. febr. 25. 99.; 1940. ápr. 14. 184.; 1941. jan. 26. 46.; 1941. márc. 2. 106.; 1944. jan. 2. 6–7.; 1944. jún. 25. 297.; 1944. júl. 9. 323. Egyetlen rajzon a Drótkefében is megpillantható a sátán a zsidókkal azonosítva. Drótkefe, 1942. okt. 16. 1.

⁶⁰ Kladderadatsch, 1940. ápr. 7. 174.; 1944. júl. 16. 341.; 1941. aug. 3. 429.; 1942. febr. 15. 103.

⁶¹ Magyarság, 1941. jún. 26. 8.; Kladderadatsch, 1941. aug. 10. 452–453.; Drótkefe, 1941. júl. 11. 1.

várnak az elfogyasztásra. A rajz a végletekig degradálta a Szovjetunió megjelenítését, mivel ezen az ábrázoláson már a kannibalizmus vádjá is megjelent.

A bibliai szimbólumok közül mind a pesti, mind pedig a berlini lapokban teret kapott az aranyborjú szobra, melyet egy bibliai történet szerint a zsidók istennek kijáró tisztelettel imádtak. A jelenet a pénzimádat jelképe, mely a zsidókhoz kapcsolt negatív asszociációkat domboríthatja ki oly módon, hogy e képzettársításokat nem csupán a zsidókra, hanem a velük vagy helyettük megjelenőkre is vonatkoztatja. Az aranyborjúhoz elsősorban amerikai és brit szereplők kapcsolódtak, az ő jellemző vonásuknak tulajdonították a pénzéhséget: a *Kladderadatsch* egyik alkotásán zsidók fejik a dollár- és fontjelekkel díszített állatot, máskor amerikaiak és britek táncolják körbe az aranyborjút, míg a *Magyarságban* Rooseveltt imádkozik a „zsidó arcvonásokkal” ellátott szoborhoz.⁶² A bibliai ihletű karikatúrákon néhány jól ismert – elsősorban a teremtéshez, a születéshez és a halálhoz kapcsolódó – motívum kapott teret, melyeken keresztül szemléltették olvasóiknak a jót és a rosszat, az életre érdemeset és a pusztítandót. Az az ellenség, amely halálként jelenik meg, óriási veszélyt jelent a saját csoportra, ennek következtében feltétlenül elpusztítandóvá, megsemmisítendővé válik, a küzdelem ellene tehát legitim.

Emberarcú ellenség – animizált ellenség

A karikaturisták leghatásosabb eszközeinek egyike az emberi arcok, testek, testarányok eltorzítása, mozdulataik, cselekedeteik kifigurázása, legyen szó akár ismert politikusokról, akár a nemzeteket perszonifikáló figurákról (a gall sapkás Marianne-ról, Uncle Samről, Ivánról, a kozákról és John Bullról), akik a világháborús karikatúrákon – a harcok előrehaladtával – megjelentek sérülten, kötözve és vérezve. A művészek így mutatták be az ellenfél (vér-)vesztességeit, s demonstrálták a saját csoport fölényét az ellenséggel szemben. Mivel a szövetségesek vagy

⁶² Mózes 2: 32,1–14. *Kladderadatsch*, 1944. ápr. 30. 201.; 1940. dec. 29. 616.; 1941. jún. 15. 325.; 1944. ápr. 30. 201.; 1944. jún. 23. 208.; *Magyarság*, 1942. febr. 27. 8. Az aranyborjú alig kapott teret az első világháború alatt, mert ekkor a tradicionálisan a börszéshez, a zsidókhoz és a nyereszkedéshez kapcsolt szimbólum kevésbé volt releváns. A Nagy Háború végén már megjelentek az erősödő zsidóellenes hangulatot tükröző karikatúrák, azonban a nyílt antiszemitizmus még nem nyert teret, már csak azért sem, mert tilos volt és a cenzor szigorát vonta maga után a felekezetek elleni izgatás. *Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon. Pécs–Bp. 2013. 88.*

a saját hadsereg sosem jelent meg vérezve vagy csonkítva, ez a szemlélőben a legyőzhetetlenség illúzióját kelthette. A torzítás mértéke a magyar és a német lapokban eltér a két világháború alatt készült rajzokon: a későbbi alkotásokon jóval erőteljesebb a vezető politikusok, vagy az országokat szimbolizáló alakok vonásainak megváltoztatása, s ezek gyakrabban bukkantak fel, mint a korábbi időmetszet képein, s az állatábrázolások azok, amelyek ezzel párhuzamosan teret vesztettek. Míg a pesti lapok alkotói elsősorban arcokat, testtartásokat változtattak meg, a berlini rajzolóknál ennél szélesebb eszköztárral dolgoztak: az ellenséget láthatjuk mezítelenül vagy foltos ruhában, arcuk, testarányaik mindig torzak, gyakran idősek és – ha nem az éhezésre, a rossz körülményekre utal a rajz – túlsúlyosak, miközben a németek fiatalok, fittekek és szépek.⁶³ Mezítelenségük, illetve az, hogy feltűnnek szeretőkként (gyakran két férfit szimbolizáló szereplő; a második világháború alatt Churchill párjául vagy Rooseveltet vagy Sztálint választották az alkotók), esetleg prostituáltként, különösen ellenszenvenessé tehetette az olvasók számára az – erkölcstelennek bélyegzett – antant országokat. Utcalányként, illetve kihívó, könnyűvérű nőként általában Marianne-t láthatták az első világháborús képeken, majd e megvetett tulajdonságot az amerikai hölgyekre ruházták rá a második világháborús torzrajzokon.⁶⁴ A háború elején azonban még a francia hölgy is megjelent „régربي szerepében”, amikor majomra hasonlító fekete férfival bújt ágyba, vagy amikor Nagy-Britanniával együtt igyekezik a semleges országokat elcsábítani.⁶⁵

⁶³ Churchill foltos ruhában feltűnik a Magyarság hasábjain is, amint pénzt kér az Egyesült Államoktól: Magyarság, 1941. márc. 25. 8. Az Ošišani jež és a Flekken alkotói is ugyanazokkal a figurákkal testesítették meg az országokat, de a belgrádi lap alkotói kerülték a torzításukat, csonkításukat, egy-egy szituáció keretei között gúnyolták ki – általában magát a háborús helyzetet (például kártyapartin izzadó szembenálló felek Ošišani jež, 1939. okt. 28. 2.; illetve 1940. máj. 25. 1.).

⁶⁴ Szeretők: Kladderadatsch, 1942. nov. 1. 691.; 1941. aug. 3. 435.; Magyarság, 1941. márc. 23. 8.; 1941. máj. 31. 8. Erkölcstelen amerikai nők: Kladderadatsch, 1941. okt. 19. 613.; 1941. nov. 2. 644–645.

⁶⁵ Kladderadatsch, 1940. jan. 21. 45.; 1940. febr. 18. 96. A semleges országok bevonásának szándéka a jugoszláv lapban is tetten érhető hasonló jelenetben „A kérők” című képen. Franciaország elfoglalása után Marianne csak egyszer kapott teret az elemzett lapokban, máskor még a kollaboráns Vichy-Franciaország megszemélyesítőjeként sem. A Drótkefe képén Pierre Laval volt francia miniszterelnök – később a Vichy Köztársaság miniszterelnöke – és Marianne egy kötélén egyensúlyoznak Vichy és Párizs között. Drótkefe, 1941. febr. 14. 4. A Flekken lapjain egyszer felbukkant Charles de Gaulle, a francia ellenállás vezetője. A karikatúrán Churchill az úszómester, aki kintartásra buzdítja úszóit: Sztálint, Csang Kaj-sek kínai elnököt és de Gaulle-t. Flekken, 1943. febr. 15. 1. A belgrádi lapban az európai hatalmakat ábrázoló alkotásokon 1940. július 27-ig bukkant fel

A későbbi gúnyrajzokon az erőszaktevő szerepét kapták a szövetségesek férfi figurái vagy katonái. Általában a brit erőszakoskodik az ellenséget jelképező nővel, de akár a szövetségesével is. Ugyanolyan erőszakos a legyőzött francia hölgygel, mint a saját gyarmatain élő indiaiakkal. Általában a barbarizmus csúcának számított és számít ma is a nők elrablása és megerőszakolása, így nem csoda, hogy ezzel az eszközzel szívesen éltek a lapok munkatársai.⁶⁶ Ekkor már nem félelemkeltésre, hanem a gyűlölet szítására töreksenek. Ezen a képtípuson – mint általában a karikatúrákon – a nő nem csupán a megerőszakolt nőt jelképezi, ami háborúk alatt tömeges és valós jelenség volt, hanem az egész ország ellen elkövetett agressziót.

Hasonlóképpen az ellenség lejáratása volt a célja azoknak a képeknek, melyeken John Bull ittasan a whiskysüveg, a bolsevik pedig a vodka társaságában vagy alkoholfogyasztás közben láthatók, illetve étteremben vagy mulatóban veszekednek az antantot megszemélyesítő figurák. Az italozás Sztálint és Churchillt jellemezte leginkább, a hőstettek helyett a képek szerint az antant országokat perszónifikáló személyek inkább alkoholt fogyasztanak és egymással flörtölnek, tehát kevésbé veszélyesek, főként, ha a katonákat is „feltöltik” a roham előtt vodkával.⁶⁷

Az ellenség erejét, tehetségét becsmérelik, teszik nevetségessé azok a képek is, amelyeken az ellenség bohócként, cirkuszi jelenetben vagy gyermekjátékot megformázó bábuként jelenik meg. Ezt a humoreszközt a magyar lap rajzolói gyakrabban használták, mint a németé, ahol egy cirkuszi külön lapszámon kívül alig éltek az alkotók ezzel a módszerrel. A *Magyarság* előszeretettel ábrázolta őket bohócként – aki már önmagában a „valóság” túlzó, karikatúrisztikus lenyomatát reprezentálja – vagy sikertelen bűvészként, amit általában katonai akcióik minősítésére használt. Bűvészműtávjának lennie, úgymond, ha nyernének, komolytalanok ők maguk és a próbálkozásaik is, mint a színpadi mókamesterek – sugallják az olvasónak a rajzoló.⁶⁸

Marianne. Ekkor „Az aratás” című képen Német Michel – a németeket megtestesítő alak – már learatta a búzát, kévéin a „Franciaország”, „Belgium”, „Norvégia”, „Hollandia” feliratok szerepelnek, a rajz másik képkockáján Marianne szakadt ruháit és sapkáját már csak egy madárijesztő viseli (Ošišani jež, 1940. júl. 27. 8.).

⁶⁶ Plum, A.: Die Karikatur im Spannungsfeld i. m. 127.

⁶⁷ Sztálin és Churchill: Kladderadatsch, 1941. aug. 3. 435.; Drótkefe, 1943. jún. 4. 5. Churchill whisky-tengerbe merül el az Unicum jól ismert plakátját utánzó karikatúrán, melyen az italos üvegre egy Dávid-csillag került: Uo. 1942. ápr. 10. 1.

⁶⁸ Magyarság, 1940. máj. 21. 9.; Kladderadatsch, 1944. ápr. 9. 173.; Magyarság, 1944. máj. 31. 6. (átvétel a Kladderadatschból). A berlini lap cirkuszi különszáma: 1942. jan. 11.

Visszatérő elem a német lapban a brit miniszterelnök nevének rövidítésével való gúnyolódás, hiszen az egybeesik a mellékhelyiség jelölésével, Churchill például gyakran szék helyett WC-n ülve tárgyal, kabinetjének ajtaján is a „WC” felirat olvasható, az Atlanti Chartát pedig WC-papírként készül használni.⁶⁹

A háborús küzdelmek gigantikus méretét – az első világháborúhoz hasonlóan – sporteseményeken keresztül is megjelenítették a karikaturisták. Ezek közül a bokszt tekinthető a legnépszerűbb ábrázolt sportágnak, mivel ez lehetőséget adott arra, hogy két politikust vagy két országot állítsanak egymással szembe. Mindkét változatban jól szemléltethető, hogy az ellenfél gyengébb, véznább, izzad, sőt vérzik is, s el fogja veszíteni a küzdelmet, a saját csoport pedig győzni fog, mivel bokszolója fizikai adottságai jobbak.⁷⁰ E szimbólumokkal, jelenetekkel a szövetségesek vereségét kívánták megjósolni vagy megünnepelni a (várható) fölényt és a területi, illetve egyéb erőforrásokban bekövetkezett veszteségeket sejtettek.

Mind az antanthatalmakat, mind pedig a tengelyhatalmakat perszónifikáló állatok felbukkantak a képeken, s az emberek vonásainak eltorzításához hasonlóan ábrázolásuk alkalmat adott az ellenség kigúnyolására, lekicsinyítésére, illetve ha sérülten jelenítették meg őket, a hatalmuktól való megfosztást, erejük megfogyatkozását is sugallhatták. A második világháború időszakában a medve már nem a cári Oroszországot, hanem a Szovjetuniót testesítette meg. Láthatunk olyan képet, mely szerint a szovjet medve árnyéka kísért Európa felett, vagy Sztálin feje bukkan ki a medve szőréből, s vicsorog a kisnemzetekre, sőt akár szövetségesére, Churchillre is. Nem gyakran, de sérülten is feltűnik a medve, például amikor a *Magyarság* alkotói szerint a vadállat egy horogkeresztes harapófogóba szorult.⁷¹ A német rajzolóknak követték a propagandagépezet utasításait, így 1939-ben az állat még kineveti Chamberlaint, aki nem jutott hozzá az orosz vodkához, azaz nem brit–szovjet szövetség jött létre, majd 1940-ben a medve levizeli a Népszövetség sírkövét, de többször

⁶⁹ Kladderadatsch, 1939. dec. 17. 747.; 1940. jan. 21. 37.; 1943. aug. 1. 428.

⁷⁰ Sztálin a bokszoló, de már nagyon kimerült, Churchill és Roosevelt az edzők: Kladderadatsch, 1942. szept. 20. 608.; Churchill vérzik, az ellenfél a nagyobb, erősebb német, de a brit új edzőt kap, Rooseveltet: Kladderadatsch, 1941. ápr. 13. 175.; Magyarország, 1942. okt. 4. 13.; Anthony Eden az elfáradt küzdő, zsidó a tréner: Kladderadatsch, 1940. jan. 28. 49. (Eden 1939–1940-ben a brit domíniumok ügyeiért felelős miniszter volt, 1940-től külügyminiszter.); John Bull és Német Michel a sportoló: Ošišani jež, 1940. nov. 9. 8.

⁷¹ Kladderadatsch, 1943. febr. 14. 107.; 1944. márc. 19. 133.; 1943. márc. 21. 181.; 1941. aug. 31. 193.; Magyarország, 1941. nov. 27. 8.

nem tűnik fel a Szovjetunió megtámadásáig.⁷² Az *Ošišani jež*ben ritkán jelentek meg címerállatok, még leginkább a medve a Finnország ellen indított háború alatt: 1940 januárjában a Finnországot megtestesítő kisgyermek felé öt medve közelít minden irányból, ami már a „téli háború” végét és Finnország vereségét jósolja.⁷³

Az angol címerállatok – az unikornis és az oroszlán – ábrázolásai hasonlóak a medvééhez. Amikor az antant erők a szárazföldön veszteségeket, vereséget szenvedtek el, vagy ezt kívánták sugallani a magyar és a német alkotók, bekötözve, sebesülten, vérezve, testrészeit elvesztve és néha sírva láthatjuk az oroszlánt mindkét időmetszet rajzain.⁷⁴ A második világháború időszakában a pesti és a berlini élclapokban egyértelműen a leggyakrabban szerepeltetett címerállat a brit oroszlán. Az unikornis ritkábban – s csak a *Kladderadatsch*ban – kapott helyet oly módon, hogy általában valamelyik brit politikus „lovagol” rajta, vagy az állat nekiront valaminek.⁷⁵ A hadviselő felek és a szövetségek változását visszatükrözve 1941 nyarán már a medve és az oroszlán nászának lehetünk szemtanúi. Az alkotó mindkét állat fején zsidó arcvonásokkal jelezte a vélt kapcsolatokat a zsidóság és a szovjetek, illetve a britek között.⁷⁶ Két alapvetően eltérő politikai rendszer megtestesítőjét is gond nélkül ábrázolták zsidóként, hogy mozgósítsanak régi, már berögzült sztereotípiákat egy ismert ellenségről egy-egy – esetleg kevésbé jól ismert, távoli – ellenfél ellen. Franciaország lerohanását megelőzően, s a hadműveletek alatt 1940-ben egy-egy alkalommal még feltűnt a gall kakas, például akkor, amikor a brit bulldog házához láncolva kér segítséget mélyen alvó szövetségesétől, aki a hangos kukorékolásra sem ébredt fel, de ezt követően eltűnt a német lap hasábjairól, s a magyarokban is alig jutott szerephez.⁷⁷ A három szövetségest „jelképező” állat egyszerre is megjelenhetett a rajzokon, például, amikor az amerikai keselyű és a szovjet medve nyálukat csorgatva a brit birodalmat, egy „Empire” feliratú földgömböt szorongató oroszlánt

⁷² Kladderadatsch, 1939. nov. 19. 708.; 1940. jan. 1. 7.

⁷³ Ošišani jež, 1940. jan. 13. 1. A belgrádi lap egy másik ábrázolásán nem köthető konkrét háborús eseményhez a medve szerepeltetése, mivel a „Nostradamus nyomában” című kép jóslata szerint a Szovjetuniót perszonalifikáló állat üldözi a horogkeresztet (Ošišani jež, 1940. júl. 6. 8.). A Flekken sem gyakran szerepeltette az országokat jelképező állatokat, e lapban is csupán a szovjet medve tűnt fel (például Flekken, 1943. júl. 1. 3.).

⁷⁴ Például mankós, sebtapaszos, kötözött oroszlán: Kladderadatsch, 1941. máj. 4. 236.

⁷⁵ Churchill lovagol az unikornis hátán: Kladderadatsch, 1944. júl. 16. 333.; szögesdrótnak ront az unikornis Churchill-lel a nyeregben: Uo. 1940. aug. 25. 408.

⁷⁶ Uo. 1941. júl. 6. 365.

⁷⁷ Uo. 1940. márc. 24. 145.; 1940. ápr. 7. 171.; 1940. jún. 9. 277., menekülő francia kakas: Drótkefe, 1940. okt. 25. 3.

közelítenek meg.⁷⁸ Ez a karikatúra a szövetségesek (vélt, vagy valós) érdekellentéteit illusztrálta, s azt az üzenetet igyekezett közvetíteni, hogy ennek következtében nem egységesen lépnek fel, ezért könnyebben legyőzhetők.

A „főellenség” nyomában

A világháborús évfolyamokat átlapozva feltűnő, hogy a háborús „főellenség”, akit a legtöbb „képi támadás” ért a vicclapokban – a háború állásának megfelelően – nem minden évben azonos. 1939–1940-ben a hitleri Németország gyors sikereket hozó nyugati és északi akciói nem kaptak teret a *Magyarság* hasábjain, kezdetektől fogva a Nagy-Britannia ellen „viseltek hadat” az alkotók. A szigetország elleni hadjáratot a „Készen a nagy támadásra!” című rajz hirdette meg, melyen egy óriási, megállíthatatlan horogkeresztes kerekű páncélos a szárazföldről célba vette a brit szigeteket.⁷⁹ Az ország (Nagy-Britannia) esélyét a győzelemre az „angliai csatában” szinte lehetetlennek mutatja be az a karikatúra, amely szerint Churchill szövetséges nélkül maradt, így csupán két mankóra támaszkodhat: Benešre, a londoni emigráns csehszlovák politikusra és az ugyancsak emigráns Hailé Szelasszié etióp császárra, akik azonban harci erőt nem képviselnek.⁸⁰ Azt, hogy a két politikus valódi segítséget nem tud nyújtani a brit miniszterelnöknek, jól szemlélteti, hogy mankóként jelentek meg, s a mankó tetején lévő arcvonásaik alapján azonosíthatók. Az olvasónak a német karikaturista – akinek szignója nem látható a magyar lapban – segítségül a csehszlovák politikus-mankó mellé odaírta a nevét, az afrikai ország császára mellé azonban csupán a „Negus” szó került.⁸¹ Churchill kísérlete sem örvend jobb egészségi állapotnak, hiszen a kicsi brit oroszlán sérült, másik

⁷⁸ *Magyarság*, 1943. febr. 28. 13.; egymást bántalmazták: Kladderadatsch, 1942. jún. 7. 368.

⁷⁹ *Magyarság*, 1940. júl. 17. 5.

⁸⁰ Uo. 1940. júl. 27. 8. A *Magyarság* szerkesztője e rajznál jelzi, hogy nem eredeti alkotásról van szó, közli, hogy „A V. B.-ből vesszük át ezt a gyilkos karikatúrát”. A V. B. rövidítés a Völkischer Beobachter című náci pártlapot takarhatja. Hailé Szelasszié Etiópiát önként hagyta el (1936), miután Mussolini csapatainak támadása már hónapok óta tartott, s a második világháború alatt ő irányította a harcokat Olaszország ellen.

⁸¹ Később publikált magyar alkotásokon is megjelent a „Négus” Hailé Szelasszié neve helyett, mint ahogy a Kladderadatschban is. Például: *Magyarság*, 1940. szept. 11. 8. Az etióp császár Péntekként áll a magányos Churchill mellett, akinek lába alatt egy kiterített oroszlánbört láthatunk, mellettük még egy címerállat, a brit unikornis tűnik fel legelés közben, papagáj képében pedig Chamberlain ül egy faágon. Kladderadatsch, 1940. júl. 21. 343.

oldalán pedig egy csontvázat pillanthatunk meg. 1940 őszétől 1941-ig számos karikatúrát publikáltak a *Magyarságban*, melyek mindegyike Nagy-Britannia siker-telenségét, kudarcát vizionálta. Churchill lángoló térképrészleten ül, kezében a brit zászlót tartja és egy kardot, lábai alatt koponyák sokasága, azonban egyenruhája és fegyvere inkább Napóleonéra emlékeztet, mint egy második világháborús katonáéra.⁸² Vagy a brit miniszterelnök gilisztaként lóg ki egy sas, Németország címerállata csőréből, s azt kiabálja, hogy „Németország nem bír velünk!”; egy másik ábrázoláson pedig a brit oroszlán erősen vérzik, ami azt a benyomást kelthette, hogy a német támadás a vége felé közeledik, s a diadal biztosra vehető.⁸³

3. kép Churchill: „Kicsikém, ne tétovázz...”

Forrás: *Magyarság*, 1941. máj. 31. 8.

⁸² *Magyarság*, 1940. szept. 24. 8.

⁸³ Uo. 1940. dec. 17. 10.; 1941. okt. 3. 8. Az Ošišani jež is szemléltette, hogy Nagy-Britannia egyedül maradt a küzdelemben azokon a karikatúrákon, melyeken John Bull egymaga tartózkodik a brit szigeteket szimbolizáló térképvázlatokon, s német támadásnak van kitéve földön, vízen, levegőben (Ošišani jež, 1940. júl. 27. 8.).

A háború harmadik évében azzal a témával igyekeztek nevetségessé tenni Nagy-Britanniát a magyar rajzolók, hogy az ország utolsó reménye már csupán az amerikai segítség lehet, amiért Churchill bármire hajlandó.⁸⁴ A brit miniszterelnök például ágyban fekvő beteg, aki várja Rooseveltné injekcióját („Amerikai segítség”), de az amerikai elnök ahelyett, hogy brit kollégája mellé lépne, s beadná neki az orvosságot, a következőkkel nyugtatja meg: „Csak fel a fejjel barátom, nincsen semmi baj!”⁸⁵ A brit kormányfő „Szerelmi vallomás”-t tesz az amerikai dollárt megszemélyesítő hölgynek a Lend–Lease Act elfogadását követően, majd a foltozott ruhákban, sebtapaszkokkal és lyukas cipőben ábrázolt – nem túl vonzó – Churchill akarja a fiatal amerikai nőt becsábítani a „Bombázlak” feliratú házába. Kéri tőle, hogy most már „ne tétozzon”, lépjen be a hadviselő felek közé, mert Nagy-Britannia erőforrásai végesek. A New York-i Szabadság-szobortól, amely azonban befogja a fülét, ugyancsak a hadba lépést követeli Churchill dühösen, miközben – az Atlanti-óceán helyett – koponyákon kel át a túlpartra, a háttérben pedig egy csatahajó süllyed el.⁸⁶ A rajzok Nagy-Britannia veszteségeit, kétségbeesettségét, s az Egyesült Államok hadba lépése előtti optimizmust sugallják.

A Szovjetunió a *Magyarságban* 1941-ig, az ország megtámadásáig egyetlen képen sem szerepelt.⁸⁷ 1941 júniusában azonban megjelenik „A szovjet igaz urai” című karikatúra, mely szerint az országot a halál és a zsidók irányítják, azaz már az első publikált rajzon „egybemosta” az alkotó a zsidóellenes sztereotípiákat a Szovjetunióról élt negatív képpel, amit később többször is megismételt, mint ahogy a halál és a Szovjetunió is gyakran felbukkanó képzettársítás marad mind a magyar, mind pedig a német lapban.⁸⁸ A szovjetekkel kapcsolatban rendszeresen kigúnyolják a lakosság rossz anyagi körülményeit, ami negatívan befolyásolhatta

⁸⁴ Az Egyesült Államok 1941. december 7-ig, a Pearl Harbor elleni támadásig nem hadviselő fél, de az év során több szerződést kötött az ország Nagy-Britanniával, illetve a Szovjetunióval: fegyverek és hadianyag szállításáról állapodtak meg 1941 márciusában, majd 1941 augusztusában megszületett az Atlanti Charta.

⁸⁵ *Magyarság*, 1941. jan. 18. 8.

⁸⁶ Uo. 1941. márc. 23. 8.; 1941. júl. 13. 11. Churchill fegyvereket kér: *Drótkéfe*, 1941. jún. 20. 3.

⁸⁷ A napilap cikkei Sipos Balázs vette górcső alá, s megállapította, hogy a *Magyarság* főszerkesztője a német propaganda vonalát követve 1939 augusztusától igyekezett nem szovjetellenes hangnemű írásokat publikálni, de kevés figyelmet szentelt annak, hogy pozitívan tüntesse fel a nagyhatalmat. Főként a szovjet–finn háború időszakában érződött, mennyire kényszerű helyzetbe került a szerkesztő. 1941 nyarától azonban megváltozott az írások hangneme, élesen támadták a Szovjetuniót. *Sipos B.*: Sajtó és hatalom i. m. 239–252.

⁸⁸ *Magyarság*, 1941. jún. 25. 8.

a harci kedvüket. Az egyik illusztrált vicc szereplője a zálogház előtt állva kérdezi, hogy „Mennyit ad elvtárs ezért a fogsorért?”, de a zálogház becsüse nem érti a felvetést: „Miért akarja eladni?”. A válasz szerint azért, mert a férfi úgysem tudja mire használni, „Nincs mit enni vele.”⁸⁹

Ha a Szovjetunió hadba lépéséig vizsgáljuk a gúny elsődleges célpontjának kérdését, egyedi vonásként jelentkezik a berlini lapban, hogy 1939-ben Nagy-Britannián kívül Lengyelországra sütötték rá a rajzoló a „főellenség” bélyegét, így is legitimálva a megkezdett háborút. A hangsúlyt a Lengyelországban élő német kisebbség ellen elkövetett (vélt) etnikai alapú kegyetlenkedésekre helyezték, illetve a brit–lengyel kapcsolatokra.⁹⁰ 1940-re a szigetország maradt az egyetlen ellenség a *Kladderadatsch* karikatúráin is, míg 1941-ben egyre gyakrabban tűnt fel az Amerikai Egyesült Államok, amely segít a kimerült John Bullnak folytatni a küzdelmet, így okolható a háború elhúzódásáért.⁹¹ Miután Nagy-Britannián kívül már mind az Egyesült Államok, mind pedig a Szovjetunió hadviselő fél, gyakran jelentek meg vezető politikusaik – vagy mindhárman, vagy csupán kettő-kettő közülük – együtt a karikatúrákon. A Sztálinról rajzolt igen negatív kép ellenére 1942–1943-ban is a legtöbb gúnyrajzon a két angolszász ország nyert teret, mindhárom nagyhatalomról hasonló számú torzképet csak 1944-ben láthatunk.

A leghatásosabb propaganda Alice Goldfarb Marquis szerint legjobban az egyetlen ellenség elleni teljes körű támadással valósítható meg, de ezt a taktikát a karikaturisták a háború elhúzódásával, többfrontossá válásával egyre kevésbé tudták betartani.⁹² A rajzok különböző tematikát, motívumokat alkalmazva, de általában a szövetségesek nehéz helyzetére utaltak, illetve arra, hogy viszonyuk nem harmonikus, nem tudnak együttműködni, mi több, ellenségesek egymással, ami egyben azt is sugallhatta, hogy a tengelyhatalmakra és szövetségeseikre ennek ellenkezője a jellemző.⁹³ Az egyik gúnyrajzon Maxim Maximovics Litvinov, az ápoló „Molotov-kotyvalék”-ot önt a beteg Rooseveltra szájába, s megtudjuk, hogy

⁸⁹ Uo. 1942. okt. 30. 10.

⁹⁰ Például *Kladderadatsch*, 1939. szept. 24. 612.

⁹¹ Sztálin és Churchill Roosevelthez imádkozik: Uo. 1942. márc. 29. 193.

⁹² A hatékony háborús propagandáról lásd *Alice Goldfarb Marquis: Words as Weapons. Propaganda in Britain and in Germany During the First World War. Journal of Contemporary History* 13. (1978) 467–498.

⁹³ Sztálin és a bolsevizmus Rooseveltre és Churchillre támad: *Kladderadatsch*, 1944. febr. 20. 87.

Churchill, a „csodadoktor” is igen beteg, nem tud segíteni szövetségesének.⁹⁴ A brit miniszterelnök hasonlóan kétségbeesetten viselkedik, amikor a New York állambeli Sing sing börtönben lévő rab vérét pumpálja át az „inváziós hadsereg”-et megtestesítő férfinak az „Angolszász »vérátömlesztés«” című torzrajzon, ami az olvasó szemében nagymértékben diszkreditálhatta a hadsereg harci értékét, illetve bűnözők gyülekezeteként jelenítette meg azt.⁹⁵ Sérülten pillanthatjuk meg Rooseveltet, Sztálint és Churchillt, akik mindhárman szuronyokkal telitűzdelt ágyon fekszenek, az ágyakat horogkeresztek díszítik, állapotuk azonban nem egyformán rossz: az angolszász politikusok izzadnak, míg a szovjet diktátor karba tett kézzel nevet, ő a kínzást jobban tűri, mint szövetségesei, mivel már hozzászokott.⁹⁶ E rajzok megjelenésekor mind a nyugati, mind pedig a keleti fronton a szövetségesek a tengelyhatalmakkal szemben már komoly sikereket értek el, a propaganda mégis azt sulykolta az olvasóknak, hogy az ellenség – ilyen kondíciók között – képtelen a győzelemre, így nem meglepő az az ábrázolás sem, hogy egy torzképen Churchill beszélget utolsó szövetségesével, a Dávid-csillagos sisakban látható kaszással.⁹⁷

Civilizáció versus barbarizmus

A civilizátlanság bemutatására leggyakrabban alkalmazott eszközként a német lap az első világháborúban a francia hadsereg afroamerikai katonáin gúnyolódott,⁹⁸ őket többször kannibálnak vagy a majmokkal hasonlatosnak állította be,

⁹⁴ Magyarország, 1942. jún. 28. 13.; Churchill Britanniának adja be az „illúzió” injekciót: Kladderadatsch, 1942. szept. 6. 561.; Rooseveltet az indiai beteg férfi mellkasát hallgatja, miközben a földgömb alakú hasával ellehetetleníti a beteget, fájdalmat okoz neki: Uo. 1942. dec. 6. 773. A szövetségesek propagandája természetesen arra igyekezett rámutatni, hogy viszonyuk mennyire harmonikus, s az orvos–beteg kapcsolatot is megrajzolták, csupán fordított szereposztásban. *Douglas, R.: The World War i. m. 103., 205.*

⁹⁵ Magyarország, 1944. máj. 17. 6.; A brit uralkodó kék vérehez vérátömlesztéssel piros, szovjet vér kerül (a bolsevik ábrázolása nem sokban tér el a Magyarország képen lévő bűnözőkétől): Kladderadatsch, 1943. okt. 24. 565.

⁹⁶ Magyarország, 1944. aug. 24. 6.

⁹⁷ Uo. 1944. júl. 16. 15. Hasonló ötlettel találkozhatunk: Kladderadatsch, 1944. máj. 28. 251.

⁹⁸ Az antantpropagandát az első világháború alatt jellemezte Henri Bergson kijelentése, mely szerint a háború a „civilizáció harca a barbarizmus ellen”, míg a német nézőpontot a „Felhívás a kultúrvilághoz” című nyilatkozat deklarálta, mely szerint a német kultúrát ért támadások egyben a német hadsereg elleni támadások. Ennek jegyében működtették a propagandagépezetet a Nagy Háború alatt. Idézi *Tomka Béla: Az első világháború mint történeti korszakhatár.* In: *Az első világháború következményei Magyarországon.* Szerk. Uő. Bp. 2015. 16.

így becs mérve a francia haderőt.⁹⁹ A második világháború első időszakában még találhatunk hasonló üzenetű rajzokat: majomra emlékeztető katona lő az Eiffel-torony alól, Marienne egy fekete férfi mellett fekszik, illetve gyermeke egy majom-arcú fekete bébi.¹⁰⁰ A szexualitás – mint már említettük – Nagy-Britanniával kapcsolatban is megjelent, de a szigetország esetében erőszakkal társítva: Anthony Eden, a brit hadügyminiszter (korábban gyarmatügyi miniszter) erőszakolja meg az indiai nőt, s a kép címe szerint ez lenne a „brit kultúrmisszió”.¹⁰¹ A második világhégés elején még kontinuitás figyelhető meg az első és a második világháborús képek között, az ellenség katonái feketék, kannibálok, olykor majomként jelennek meg. A későbbi években azonban egyre inkább felerősödik az amerikai, hollywoodi kultúra elítélése, megbélyegzése, mivel az – a náci ideológiával ellentétben – nem követeli meg a fajtisztaságot. Fontos téma a zsidóság és a barbárság összekötése, s a gyarmatokon – elsősorban Indiában – folyó brit kegyetlenkedések bemutatása, valamint a bolsevik kultúra azonosítása a terrorral. A fajelmélet is teret kapott egy-egy alkotáson, amikor a keveredő feketékből és fehérekből álló társadalmakat faji szégyenként stigmatizálták.¹⁰²

A *Magyarság* alkotói a második világháború időszakában Nagy-Britannia gyarmati országokból származó katonáin élcelődtek hasonló eszközökkel. Az egyik karikatúra szerint például már a Fidzsi-szigetek kannibáljait is besorozták a britek, s a képaláírás alapján ezzel már civilizált emberré váltak a szigetek férfi lakói, ami nem csupán a brit civilizációs missziót gúnyolta ki, hanem kétségbeesettséget is sugárzott: a szigetországban már nem tudtak képzetesebb férfiakat hadra fogni.¹⁰³ A *Magyarság* hasábjain tárgyalták még a brit kolóniák engedetlenségét, a kultúrmisszió bukását: Eden brit furulyája például nem hatásos többé, a kígyóbüvölő már nem tudja befolyásolni a kobrák – Irak, Arábia és India – viselkedését, így ezek számára veszélyessé válnak; máskor az indiai

⁹⁹ Az ellenség animizálása, kifejezetten, ha az majomként vagy kukacként történt, a 19. század utolsó évtizedei óta a lealacsonyítás olyan módszere, mellyel a darwini evolúciós tanokra is igyekeztek utalni, arra, hogy az ellenség „nem-ember”, hanem egy alacsonyabb rendű fajhoz tartozik, ezáltal irtandóvá, megsemmisíthetővé válik. *Koselleck R.: Az aszimmetrikus ellenfogalmak i. m. 73., 77.*

¹⁰⁰ Kladderadatsch, 1940. jún. 23. 312.; 1940. jún. 16. 300.; 1940. jún. 16. 297.

¹⁰¹ Uo. 1940. dec. 8. 588.; 1939. nov. 5. 676.

¹⁰² Uo. 1940. febr. 11. 73.; 1940. jún. 16. 300.; 1940. jún. 16. 312.; 1941. márc. 23. 136.; 1942. márc. 29. 197.; 1942. szept. 13. 587.; 1944. márc. 19. 141.

¹⁰³ *Magyarság*, 1941. okt. 11. 4.

szent tehén veti le magáról a hátán ülő Churchillt.¹⁰⁴ Az első világháború során még óriási gazdasági és humán erő tartalékokat adó gyarmatok – a képek üzenete szerint – ellenszegültek a kolonizáló hatalmaknak, így ezek az erőforrások már nem aknázhatók ki számukra. A brit kormányfő a gyarmati népek – ritkábban a kismemzetek – elnyomójaként bukkant fel, s nem valódi civilizátorként, ahogy a brit propaganda hirdette, hanem olyanként, aki a semleges államokat eltiporja, harcra kényszeríti.

Az első világháború alatt a német alkotók nagy hangsúlyt fektettek az ellenséges propaganda által sugallt germán–barbár (német) kép megcáfolására. A második világháború alatt a német lapban kevésbé fontos téma lett a brit propaganda túlzásainak, „hazugságainak” bemutatása. Ugyan jelentek meg hasonló szellemben készült képek a háború első éveiben, s szimbolikájuk sem szakított a nagy háborús trendekkel, mindent egybevetve jóval ritkábban fordultak elő, mint az azt megelőző háborúban. Példaként említhetjük, amikor brit politikusok vagy Britannia kürtölnek világgá nem igaz állításokat, illetve Reuter – zsidóként – látható, akinek hazugságait Times asszony teszi közzé.¹⁰⁵ Az első világháború időszakában „megedződtek” az olvasók, megtapasztalhatták a széles körű, mindenre kiterjedő propagandagépezet működését, így a lapok talán kevésbé ítélték szükségesnek, hogy rámutassanak arra, hogy az ellenség – megítélésük szerint – hamis képet közvetít róluk. A sajtó „zsidó kapcsolataira” azonban továbbra is fel kívánták hívni a figyelmet. A *Magyarság*ban például a „brit–zsidó” – ritkábban a „magyar–zsidó” – újságokat tették meg a gúny céltáblájául, megvádolva őket azzal, hogy valótlanságokat állítanak.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Uo. 1941. máj. 7. 8.; 1942. ápr. 12. 13.

¹⁰⁵ A Reuter/Reuter's hírügynökséget Paul Julius Reuter alapította 1849-ben Aachenban, aki egy német rabbi fiaként látta meg a napvilágot, később brit állampolgár, aki kikeresztelkedett, székelyét 1851-ben tette át Londonba. Pallas Nagy Lexikona XIV. Bp. 1897. 518. Kladderadatsch, 1939. szept. 3. 576.; Uo. 1939. szept. 17. 608.; 1939. szept. 24. 616.; 1941. febr. 9. 67.

A Times „zsidó kapcsolatain” élcelődik az a karikatúra, melyen az újságot egy fiatal hölgy testesíti meg, akinek a ruhája a Times címlapja. A nő a saját tükörképét nézi, s ekkor döbben rá, hogy a napilap neve ott „Semit”-ként látszik, s a tükörben pózoló vonásai is átváltoztak azáltal, hogy más lett a sajtóorgánium címe. Kladderadatsch, 1940. jan. 7. 13.

¹⁰⁶ *Magyarság*, 1942. dec. 19. 10.

Az egyetemes ellenség: a zsidóság

A fentebb bemutatott karikatúráknál már számos alkalommal utaltunk arra, hogy a zsidóság és az ellenség között az alkotók igyekeztek szoros kapcsolatokat sugalmazni azzal a céllal, hogy a zsidókról hosszú ideje élő negatív sztereotípiákat rávetítsék az ellenfélre, s ily módon egyetemes bűnbakként szerepeltették a zsidókat szinte bármirért.¹⁰⁷ Az elemzett lapokban az ellenségeképektől nem választhatók el a zsidók. A karikaturisták alkotásaikkal azt sugallták, hogy minden „rosszért” a „zsidók” a felelősek és a szövetségesek, akik „természetesen” összejátszanak az izraelitákkal. A sztereotípiák megjelenítésekor és a zsidóság, illetve a szövetségesek párhuzamba állításakor a zsidókról élő évszázados negatív vélekedések könnyen mozgósíthatók voltak, s a szemlélőkben az érzelmi transzfer – a propagandacéloknak megfelelően – működhetett akár egy ismeretlen, távoli ellenség esetében is. A Nagy Háborúhoz képest a második világháború időszakában a vizuális degradálás új eszközeként alkalmazták a zsidó jelképeket, jellemzőnek tartott vonásaikat. Már önmagában az is a szövetségesek lejáratását szolgálta, ha zsidó szimbólumokkal, vonásokkal vagy zsidókkal együtt ábrázolták őket.

A „zsidó test” és a hozzá kapcsolódó hiedelmek, előítéletek ábrázolásmódja nem tekinthető nóvumnak a 19. századi (antiszemita) karikatúrákhoz képest, mint ahogy az sem jelentett újdonságot, hogy az ellenség vonásait torzítják el az alkotók a zsidókra jellemzőnek vélt vonásokkal, vagy hogy éppen izraeliták – „Krisztus gyilkosai” – társaságában tüntetik fel ellenfelüket.¹⁰⁸

Az ellenség harci erejét becsüli le például az a gúnyrajz, amelyen a Beneš mögött felvonuló hadsereg minden tagja zsidó. Testtartásukkal harcképtelenségüket demonstrálják, fegyvereik sem támasztják alá alkalmasságukat: középkori elmaradottságot szuggerálva kalapács, fogó és kés van a kezükben, míg Beneš egy kicsorbult, ugyancsak használhatatlan kardot tart a magasba.¹⁰⁹ (A zsidók katonai

¹⁰⁷ Zsidókról a 19–20. századi karikatúrákon lásd például *Eduard Fuchs: Die Juden in der Karikatur: ein Beitrag zur Kulturgeschichte*. München 1921.; *Vörös Kati: Judapesti bulváron*. A zsidó fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élclapokban a 19. század második felében. Médiautató 4. (2003) 1. sz. 19–43.; *Tamás Á.: Nemzetiségek görbe tükörben* i. m. 132–135., 141–143., 171–174.

¹⁰⁸ A 19. század második felében például magyar ellenzéki politikusokat vagy a nemzetiségi mozgalmak képviselőit változtatták át a művészek „zsidókká”. Vö. *Tamás Ágnes: Ellenséges humor – humoros ellenség?* In: *Szemelvények ötszáz év magyar történelméből*. Szerk. Antos Balázs – Tamás Ágnes. Szeged 2011. 253–268.

¹⁰⁹ Magyarország, 1940. márc. 31. 11. A dualizmus kori karikatúrákon a csehek sem bátor katonák. Katonai alkalmatlanságuk kapcsán elég felidézünk Jaroslav Hašek főhősét, Švejkét.

alkalmatlanságának mítosza sem új keletű általánosítás, már a dualizmus korában elterjedt előítélet volt.) Mint láttuk, nemcsak Beneš, hanem a bolsevikok és nyugat-európai szövetségeseik is kapcsolatba kerültek az alkotásokon az izraelitákkal. Az Egyesült Államokhoz kapcsolódó rajzokon egyértelműen azt az összefüggést sugallták az alkotók, hogy az USA-hoz hasonlóan a zsidók is kapzsik, számukra a pénz és a spekuláció a legfontosabb érték. „Az élelmiszerjegy-hamisító” zsidó, aki a *Drótkefe* karikatúráján liszt-, zsír- és kenyérjegyet nyomtat, különösen ellenszenves lehetett az olvasó szemében, hiszen az egyébként is nyomorúságos hétköznapiakat nehezíti így meg – az „átlagember”-ek számára. Új elem a rajzokon, hogy a pénz és a zsidók elnyomó uralma – mely még a (miniszter)elnököket is sakkbán tartja – igen hangsúlyos témává vált.¹¹⁰ Az élclapokban megfigyelhető, hogy eleinte az amerikaiak zsidó kötődéseit ábrázolták a pénz és a tőzsde motívumain keresztül, majd ahogy az ellenségek sorába belépett a Szovjetunió is, s az első képeken azonnal megjelent a „bolsevik–zsidó kapcsolat”.¹¹¹

Nemcsak a „zsidó test”, hanem a zsidó szimbólumok is negatív kontextusban jelentek meg a lapokban. A *Magyarság* rajzán például nyilaskereszt sújt le a Dávid-csillagot viselő kígyókra, melyeken a következő feliratokat olvashatjuk: „A magyar feltámadás gáncsolói”, „A magyar jövő elsikkasztói”, „Rágalmazók”. A zsidóság ellen többször megfogalmazott sztereotípiák a korszakban, hogy a kezükben lévő sajtótermékek segítségével uszítanak, mint ahogy gazdasági szerepvállalásuk miatt a sikkasztás is gyakori vád volt. Olvasható még a „Lajos Ivánok” felirat is egy rajz alatt, utalva Lajos Iván politikai íróra, aki 1939-ben, a második világháború előestéjén kifejtette, hogy a hitleri Németország esélytelen a közelgő háború megnyerésére, azaz a hivatalos propagandával ellentétes nézeteket hirdetett.¹¹² A zsidók-

¹¹⁰ Kladderadatsch, 1941. márc. 9. 117., illetve 1941. ápr. 6. 164–165; *Drótkefe*, 1943. jan. 22. 5.; Kladderadatsch, 1943. aug. 29. 476.

¹¹¹ Uo. 1941. máj. 18. 253.; 1941. júl. 6. 365.; 1944. febr. 6. 61. A kommunista (bolsevik)–zsidó asszociációnak teret engedett az is (amellett, hogy Karl Marx is kikeresztelkedett izraelita családba született), hogy a tanácsköztársaság meghatározó alakjai között számos zsidó származásút találhatunk Magyarországon, illetve a Szovjetunió vezetésében is (például Lev Davidovics Trockij származása az 1920-as években az élclapokban a gúny céltáblájául szolgált). Ennek az összekapcsolásnak Németországban és Magyarországon is megvoltak a hagyományai a szélsőjobboldali írásokban (lásd például a fajvédők szövegeit az 1920-as évekből). Sipos B.: Sajtó és hatalom i. m. 240.

¹¹² *Magyarság*, 1940. jún. 26. 8. Lajos Iván (1906–1945-ben eltűnt) jogász, fogalmazó. 1944 nyarán a náci Dachau internálták, ahonnan 1945 júniusában hazatért. Művének címe: Németország háborús esélyei a német szakirodalom tükrében. Pécs 1939. *Gulyás Pál*: Magyar írók élete és munkái. Megindította: id. Szinnyei József: új sorozat XVII. Bp. 1995. 882.

nak tulajdonított vonásokat összegzi egy Dávid-csillagot ábrázoló karikatúra is, amely szerint jellemző rájuk a „hazaárulás, feketepiac, fajgyalázás, nemzetgyalázás, destruálás, rémhírterjesztés”.¹¹³ Mindegyik jelzőhöz képi magyarázatot is fűzött az alkotó: a hazaárulást a bolsevikokkal való sugdolózással ábrázolja – utalva az 1919-es magyarországi eseményekre –, a nemzetgyalázó a magyar zászlót tapossa meg, míg a fajgyalázó zsidó keresztény hölgyhöz közeledik. A destruáló ravasz mosollyal az arcán keresztényt próbál meggyőzni valamiről, a feketepiachoz egy ördögi attribútumokkal rendelkező házaló társul, míg a rémhírterjesztő száját eltakarva beszél. E gúnyrajz mondanivalójához hasonlóan a fajelmélethez kapcsolódik, amikor a zsidók a „magyar fa” megrongálójaként tűntek fel a fa gyökerénél növvő gyilkos galócák képében, a jövőt pedig úgy képzelte el a *Magyarság* rajzolója, hogy a zsidó alak egy nyilaskeresztes prégépbe kerül, mely végső soron a halálát okozza majd.¹¹⁴ A ruhájukon már Dávid-csillagot viselő zsidók szögesdróttal a Harmadik Birodalom területén saját magukat kerítették be, mellettük pénzeszsákok láthatók, azaz saját üzérkedéseik áldozataivá váltak, sorsukról ők maguk tehetnek a kortárs alkotó szerint, amivel legitimálni igyekezett a zsidók elleni kegyetlenkedéseket.¹¹⁵ A zsidók tervezett kitelepítéséről is számos rajz született, például a zsidókat és a bolsevikokat – élükön Sztálinnal – söpri ki Európából egy erős kéz, vagy a *Drótkefe* képe, melyen zsidók állnak sorba a pályaudvaron, hogy elhagyják az országot.¹¹⁶ A *Kladderadatsch*ban önállóan, csupán szimbólumokon keresztül nem jelentek meg a zsidók, inkább az asszociációkat, képzettársításokat részesítették előnyben a rajzolók, az *Ošišani jež* és a *Flekken* hasábjain pedig egyáltalán nem kaptak teret az antiszemita rajzok. A *Drótkefe* 1940-ben még alig közölt antiszemita karikatúrákat, azonban ezek száma minden évfolyamban egyre inkább nőtt, s a dualizmus kori asszimilációs politika helyességét is kétségbe vonta, amikor egyik karikatúráján Szent István elborzadva lovagol végig a fővárosban, miközben az üzletek neveiben csupa zsidó családnevet olvas (Fuchs, Klein, Kohn, Mermelstein).¹¹⁷

¹¹³ *Magyarság*, 1944. ápr. 29. 6.

¹¹⁴ Uo. 1940. aug. 23. 7., illetve 1940. okt. 4. 7.

¹¹⁵ Uo. 1940. aug. 9. 8. Douglas gyűjteményében azt láthatjuk, hogy – a felszabadítással párhuzamosan – a szövetséges sajtó vizuálisan is tematizálta a zsidók ellen elkövetett tömeggyilkosságokat. Douglas, R.: *The World War* i. m. 243–244.

¹¹⁶ *Magyarság*, 1941. nov. 12. 8.; *Drótkefe*, 1942. márc. 13. 7.

¹¹⁷ *Drótkefe*, 1941. aug. 22. 1.

Összegzés

A tanulmányban az „ellenség” sokféle arcának bemutatására törekedtünk, rávilágítva arra, hogy a rajzolóok a torzítás bizonyos eszközei tekintetében (például régi tradíciókkal rendelkező ellentétpárok, mint szép és csúf, idős és fiatal, ókori és bibliai történetek alkalmazása) nem változtattak a 19. században jól bevált élclapokbeli sémákon. Megállapíthatjuk azonban azt is, hogy a hangsúlyok tekintetében észlelhetünk eltolódásokat, ha a két világháború alatt született karikatúrákat összevetjük: a mitológiai ihletésű rajzok száma csökkent a második világháborús rajzokon, míg jelentősen nőtt a torzítás mértéke az emberábrázolásokon. A második világháború alatt a cenzúra ismét szigorúbban működött, a magyar nyelvű vizsgált lapok pedig igen egyszerű szimbolikával nyíltan támogatták a fasisztanáci ideológiát. Közös vonása az elemzett karikatúráknak, hogy – a belgrádi élclap kivételével – pacifista hangokat semmilyen módon sem szólaltattak meg.

Az első világháború előtt senki sem tapasztalhatott meg egy totális háborút, így a helyzet változásával a harcokról szóló karikatúrák is megváltoztak. Korábbi hasonló időszakokban az élclapok közölhettek képeket más témákról is (például belpolitikai konfliktusokról a Balkán-háborúk alatt), az ellenséget nem démonizálták, térképek – az újonnan meghódított területeket szimbolizálva – gyakran teret kaptak, a területvesztéset pedig sokszor az ellenséges figura amputálásának folyamata jelképezte.¹¹⁸ A második világháború időszakában azonban a rajzolóok igyekeztek elkerülni a térképábrázolásokat a területi nyereség, illetve veszteség ábrázolásakor, mint ahogy amputálást sem láthatunk a világháborús képeken, csupán a „műtét” eredményét az eltorzított, animizált vagy démonizált ellenség testén. Az ellenség, mint ember megalázása is új jelenség az első világháborús karikatúrákon, ami ismét megjelent a második világháborús alkotásokon.

Az olvasók – akár a katonák, akár a hátszág lakosai – alaposan „megfigyelhettek” az ellenfelet a vicclapok hasábjain, de ugyanazt az üzenetet nagyon hasonló vizuális degradálási módszerekkel más grafikus források is közvetítették (például szórólapok, röplapok, plakátok). Az ellenség megjelenítési módja sztereotip, általánosító, sematikus, s ugyanaz a mondanivaló ismétlődik újra meg újra: az ellenség és annak céljai gonoszak, értékrendjük sekélyes, pénzközpontúak, erkölcselenek, alsóbbrendűek és fajgyalázók. A karikaturisták számos módon igyekeztek

¹¹⁸ Vö. Tamás Ágnes: Torzrajzok a Balkán-háborúkról. *Létünk* 43. (2013) 2. sz. 42–62.

a szemlélők tudtára adni ezt a gonoszságot, s széles eszköztárral dolgoztak az ellenség degradálásán: vezető politikusaik gyengének vagy vérszomjasnak tűnnek, felbukkannak sérült állatként vagy mitikus alakként, s ezekben a mítoszokban ők a negatív figurák. Az ellenséges katonák kegyetlenek, s teljes társadalmak láthatók civilizálatlan barbárként, a zsidóság pedig bármiért felelőssé tehető csoporttá vált.

Mindezzel szemben az önkép megjelenítésekor teljesen más, éppen ellentétes jelentéssel bíró eszközöket használtak: a saját és a szövetségesek katonái jószívűek és bátrak, a vezetők hőiesen viselkednek, az általuk képviselt ideológia az egyetlen helyes út. Míg az első világháború alatt a hátszág problémái (például rekvirálások, sorozás, nincstelenség, élelmiszerhiány stb.) is megjelentek vizuálisan, a második világháború karikatúráiról ez már teljesen hiányzik. A propagandaképek általános jellemzőiből és abból, hogy ismétlődően, hosszú éveken keresztül feltűntek, az következik, hogy a karikatúrák bizonyos elemei befolyásolhatták az ellenségről, politikusaikról való gondolkodást, így segítségükkel az olvasók előítéleteibe könnyebben beépülhettek a sztereotípiák.

CARTOONS IN THE SERVICE OF PROPAGANDA (1939–1944)

by Ágnes Tamás

SUMMARY

The present paper examines the cartoons published in satirical newspapers such as *Ošišani jež*, *Kladderadatsch*, *Drótkefe*, *Flekken* and the political daily *Magyarság* in terms of the symbols and scenes through which the authors represented the horrors of the Second World War. It also portrays the means of self-representation, the ways in which the results of the territorial revision of Hungary and the countries of the Petite Entente were presented, the ancient and biblical scenarios, the portrayal of the enemy and the propaganda techniques, as well as the ways of depicting the Jews.